

„Droschak“

ORGANE

de la Fédération

Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse:

REDACTION DU JOURNAL.

„Droschak“

GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂՈՓՈՒԹՎԱՆ ԴԵՂՆԵՎՅՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

ԳԵՐՄԱՆՍՎԱՆ ԱՐՇԱԻԸ

ԵՒ

ԹԻԻՐԻՔԻՈՅ ՃՎԱՍՏԱԳԻՐԸ

Յ Ո Ո

Ինչո՞վ բացատրել սեւասնների այդ մեղքին արշաւանքը, այդ բուռն ու տենդային հետաքրքրութիւնը պատմական, դարձեւագրական՝ խնդիրներով, գաղթականութեան ու դեպքի թափանցումին՝ այդ Տոյակայ ծրագիրները մի աշխարհում... Գործը Ասիա—որի նկատմամբ Բիսմարկի հայրենիքը մինչև վերջին ժամանակները ցոյց է աւել միայն պաղ ու արժամարհում անարարութիւն:

Աստիճակ է, որ երկ-մէ կանչելը արասանում էր—հայկական, կրեական արևմտահայ անցքերի դիմաց—իր հոչակները խորքը, լի վարդազ ու ամորգի ցինդմով, որ միանգամայն յատկանշում է ամբողջ գերման քաղաքականութիւնը, յընթացս սասնեակ արքաների, հանդէպ սարուկ ու ժարանշող ժողովուրդներին... յԱմբողջ արևելեան խնդիրը մեր պոստրանեան մի գինորի սկիզբը չ'արժէ:

Բացարձակ անշահանքութիւն այն բոլոր վեճերի, ընդհանրանքի նկատմամբ, որ փոթորկում էին օսմանեան թատերաբեմը, պարբերաբար յայտնուող հիւանդ մարդու օրգանիզմը, պարբերաբար մատուցանելով յայտնանքի գազինները այս կա՞մ այ՞ աշխարհակալող սոսիւն, մերթ Անգլիային, մերթ Ֆրանսիային, Ասիային, Ռուսաստանին:

Եւ այժմ ահա կատարեալ—գիտագործութիւն Թագաւորի, կապիտալիստների, վաճառականների, ինժեներների և գիտնական-հետազոտողների մի խնդրանք վաղք գեպի Չոլիս, Միջագետք, գեպի Փարս Ասիայ լեռնաքաղաքը:

Անգղեւանի բանային պիտի փնտրել դիւտարայէս անտեսական էւոյիցիայի և ազգաբնակչական յարձանքների մէջ, որոնց հետևանքը չէին կարող նախատեսել անգամ սրատես Բիսմարկիները:

Արի՛շ անստի մասհագութիւններ էին դրադեցնում

Գերմանիային, սրանից սասնեակ արքաներ առաջ Այն ժամանակ նա չունէր ոչ ցանկութիւն, ոչ հնարաւորութիւն նետելու գաղութային ընդարձակ քաղաքականութեան հոսանքի մէջ. նրա միակ հոգան էր՝ ամրագրել Եւրոպայում, նաևանայ գրաքննիչի դէմ, որպէս հզօր, անպարսելի մի պատենչ, իր հակայ ու կրքապահ լեգեոններով, դառնալիք փոպին զիւտարական պետութիւնը, հրամանատար ու՛ իրաւարար ամբողջ ցամաքի վրայ:

Եւ եղան ֆրանս-պրուսական պատերազմը մեկէն ի մէկ իրագործեց գերմանական բուրժուազիայի անշահանքները: Գարբունց ազգային միութիւնը Սեդանի մարտադաշտում, հնչեց միացել հայրենիքում շօփինզմի խրոխա ու ամբարաւան յանկերգը՝ յԳերմանիան աննից վեր, աննից ըստը՝... Կնքեց երեք պետեան քաղաքականութիւնը Գերմանիայի նախագահութեամբ և կուռ ու ահեղ բարձրացաւ միլիտարիզմի անկումը Մոլդորը, որ նոյն Բիսմարկի բերնով ծանուցանում էր. „Wir Deutsche fürchten Gott und sonst Nichts auf der Welt“: Մեք գերմանացիներս վախ ունինք միայն Աստուծոց, ուրիշ ոչ ոքից այս աշխարհում:

Ժամանակի անիւք սահեց այնուհետև, փոփոխուող հետզհետեւ այդ գուռը, ամբարաւան մասնութիւնը: Գերմանիան անտաւ, համարեց. որ կայ նաև երկրաւոր ստաւանք, որի հանդէպ պիտայ համակում էր երկիւղով:

Մեծ Բրիտանիան էր, իր համապիւռ, աշխարհաձուալ սիրապետութեամբ:

Եւ որքան աւելի էր անուս, քորնուս մորակազմ պետութիւնը, որքան աւելի էր առաջգիտում նրա անտեսական կեանքը, առևտուրը, մեքոն... Ծարտարարեւտարը—այնքան աւելի և աւելի էր շեշտում՝ այդ երկիւղը դրոյտական Աւսթրիա՝ գիմաց:

Ընդամենը 2—3 սասնամեակներում խոշոր մերանային արդիւնաբերութիւնը ներմանիոյ մէջ ահագին թռիչքներ գործեց: Կապիտալիստական ժամանակակից արդիւնաբերութիւնը պէտք ունի ընդարձակ շուկաների հայրենիքի սահմանները աննուկ են նրա համար և նա ձգում է գուրս նետել ու տարածել լայնալայն հորիզոններում Այդ երկույթը դիտուել էր առաջին արդիւնաբերական երկրներում—Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Հոլլանդիայում—որոնք և վաղաժամ պարզել էին գաղութային քաղաքականութեան տեղեկանում գործը:

Գերմանական հանձարը անսեսական արգիւնաբերութեան մէջ գերազանցեց հարևաններին, գերազանցեց և Քրանսիականին: Այ մի տեղ, անգամ Անգլիայում, չէր եղել համեմատաբար այնքան կարճ ժամանակամիջոցում այնքան վիթխարի առաջնորդացութիւն տեսնելի, որ ասագրութեան ու առևարի սպարելուց: Այդ յորդացող գանձերի համար անհրաժեշտ էին արասհանութեան վայրեր:

Այլ հանգամանք: Ցտեսական առաջնորդացութեան հետ զուգընթացաբար հսկայորեն աճում էր և գերմանական ազգաբնակչութիւնը: Ընդամենը 40—50 տարի առաջ, Քրանսիայի և Գերմանիայի ազգաբնակչութիւնները հաւասար էին իրենց թւով: Իսկ այսօր պատկերը հիմնականապէս փոխել է... և փոխել է ի մեծ զբժրախտութիւն: Քրանսիացիներին, որոնք շարունակ ողբում են իրենց թշուառ ակնութիւնը և ապարդիւն ճիգերն են ածում գործանելու Արգոնը, մինչդեռ Գերմանիան հաշոււ է ներկայումս մտա 70 միլիոն ազգաբնակչութիւն, Քրանսիացիներին թիւը հասել է հասնում 40 միլիոնի:

Մի կողմից, ուրիշ, անսեսական զորքացման սրբաշու ընթացքը, միտ կողմից ազգաբնակչութեան յարստում զրոհը մղում էին գերմանացիներին դեպի գուրտ, դեպի հեռաւոր նւաճումներ: Եւ ահա գաղութային քաղաքականութեան պահանջը Գերմանիայում գարձաւ օրէցօր զօրեց, հրամայական ղեկակցին աջ և ահեհաի եւ ամեն տեղ գրեթէ ամեն տեղ, սեւտոնի շարժում, նախաձեռնող ու կորովի ձեռքերը բախեցին անյաղթելի խոչընդոտների. գրեթէ ամեն տեղ, երկրագնդի բոլոր ծայրերում նա սեսու բրիտանական առևելի թաթը, ամուր կառնէ լայնարձակ ու արգասանք գաղութայրերին:

Ահնջ մրցման ուրակները, սպառայ խոջ ըմբշմարտի հեռապատկերը նկարում էր առաջին իսկ քայլերից... Վիլհելմ II-ի կառավարութիւնը զգում էր այդ և այնուամենայնիւ. առաջ նետակց համարակի, իր ուժի և դեռ թարմ, աշխարհագրորդ յաղթանակների գիտակցութեամբ:

Եւ յօրինակ նշանաբանը, մարտիտաքը — *Weltpolitik!* Աշխարհեանալք քաղաքականութիւն... Բախտաւոր նշանաբան եղաւ: Բառը ասարածեց, հիմնոցի պէս գերեց ու զեղները և այսօր նա, կարելի է տեսնել իւրաքանչիւր գերմանացու շրթների վրայ և Վիլհելմ II յօրինեց մի այլ Փորձու, որ նոյնպէս խանդավառութեամբ ընդունւեց գերմանական իւնկերների ու բուժօտուզիայի կողմից, յի՛ւր սպագան ջրերի վրայ է՝ — սասց նա մի ասու ասրի սրակից առաջ, մի հանդիսաւոր առիթով:

Եւ այդ բառերն ու Փորձուները մի մի ձեռնոց էին, մի մի գուռը ու յանդուգն մարտահրաւերը, ուղղւած յծովերի միահեծան թագուհուն՝ — Մեծ Բրիտանիային:

Տեղ կա՞յ արգեօք երկրագնդի վրայ մի ուրիշ Անգլիայի համար... Եթէ այդ — ապա այդ երկրորդ Անգլիան կարող է լինել — միմիայն Գերմանիան: Եթէ ոչ — ապա նոր բարձրացող երկիրը իրաւունք ունի պահանջելու յիր տեղը արեգակի տակ՞... Նոյնիսկ ի Քլաս Անգլիայի, ի հաշիւ նրա համաշխարհային տիրապետութեան Ահա ստակալի շղիթմը: Այդպէս մտածեցին և այդպէս շարունակում են մտածել այսօր Գերմանիայի քաղաքագետները: Ինչո՞ւ ուշխարհը պէտք է պատկանի միմիայն Անգլիային: Ինչո՞ւ Մոլայիէի զորհակատ հարկները չի կարող գտնույ գաղութային խոշոր պետութիւն, *Kölnialmacht*. Ինչո՞ւ նա չի կարող միջամտել իբրև իրաւորաբ այն բոլոր միջազգային կնճիռների մէջ, ուր աշխարհի բախում է անօրինուում Բայց մտածանագ: Ինչո՞ւ Գերմանիան ձայն չունենայ — ծանրակշիւ, տիրապետող ձայն՞ — այն կարագունքում, երբ այն կամ այն յազատ, գեռ յըը նւաճում՞ երկրամասի ձեռնարկներն է գարձաւում... օրինակ, Հինաստանի, Քիւրբիայի, Մարոկկոյի...

Ահա մի շարք յիշու՞ւներ, որ քաջատրում են նոյնպիսի մի շարք ժամանակակից կնճիռներ, բացատրում են հուշակաւոր յորհը դեպի Արևելք՞, լոյս են սփում Գերմանիայի մարտկական քաղաքականութեան վրայ, բացատրում են, վերջապէս կաշկերի պատմական նւեռուրութիւնը դեպի Պոլիս ու Պարսիսին, նրա քաղիք ընթացքը հայ-կերտական-մակերոնական տրււււներէ խոգիրների հանդէպ, և նրա ձեռքով ներագործւած գերմանական արշաւը դեպի Ցաւրոս ու Բաղդադ, մինչև Պարսից ետց Այդ նոյն յիշու՞ւներ մէջ է պատճառը գերմանական նորագոյն ու անսպասելի միտմտութեան՝ Մարոկկոյի գործերի մէջ: Բաղդադ, յիսուաշաու, Ագազիր — անհրաժեշտ օղակներ են միևնոյն տրամաբանական շղթայի, հեռակողմաբօրեն զարգացող քաղաքական գրամայի:

Այդ գրամայի կարճ ստեղծն է — Ա յ գ լ օ - գ ե ու մ ս ն մ ր ց ա կ ց ու թ ի լ ն :

Նա մեծագոյն յիրողութիւնն է՝ ժամանակակից դիւանորդիտութեան: Նա ա՛ն ա յ ց ք Ե՛ ի ամբողջ համաշխարհային քաղաքականութեան: Մի ժամանակ քաղաքական հրապարակի վրայ տիրապետող իրողութիւններն էին՝ Քրանս-գերմանական հակամարտութիւն, ըլլաւաւաւարակի և Արևելեան ինչոյրը կամ ցարիզմի աւանդական յղացքը դեպի Պոլիս: Այսօր նրանք, միջազգային այդ արևմտ կնճիռները, յետ են մղւել: Նսեմացել են նոր կենտրոնական իրողութեան առջև — անգլո-գերման հակամարտութեան՝ որ իշխում է ատիրականօրեն համաշխարհային տրեւոյագի վրայ, որ գնաւոյժ, ընդունում է միշտ աւելի սուր կերպարանք, որ սպառնում է հին աշխարհին արհաւիրել փոճորիկներ ձին, կտասիկ յալլիսաններն՝ անգամ, երկպետեան,

երեքսեանս նիգակացուծիւնները կրում են այդ տիրական երևոյթի ուղղակի կամ անուղղակի ազդեծիւնը: Երկրպակսն համաստեղութեան մէջ տեղի են ունենում որոշ փոփոխութիւններ, առաջ են գալիս նորանոր յոսմամբութիւններ, որոնք շունչնայով Նասգերմ նիգակացուծիւնն ուժն ու բնութիւնը որոշ յեղաշրջումն են մտցնում միջպետական յարաբերութիւնների մէջ Ֆրանսիան և Ռուսաստանը համաձայնութիւն են կառում Անգլիայի հետ, որ արդէն հրաժարմբ է ստում ղվեհասպան մեկուսացման՝ իր վազմմի գաւառներին. և երկու զաշնակից պետութիւնների այդ մտնմանը Անգլիայի հետ պարտապես թելազրուած է նոյն գերմանական գործի դեմ թուգա կոնգրեսու մասհագուծեամբ, — Ֆրանսիան՝ Մարտիկում, Ռուսաստանը՝ Արեւելքուս Իտալիան միշտ աւելի և աւելի պաղում է գեպի իր երկու զաշնակիցները և պարբերաբար շեշտելով հանդերձ նիգակացուծիւնն իր պարտաւորութիւնները, կապում է մտերմական կապերով Ֆրանսիայի հետ, մինչդեռ երկու միւս զաշնակիցները — Աստրախ, Կերմանիս — ընթնանում են թէ թէ, եղալարաբար, պաշտեմանիւմի դրոշակի տակ, փութաբարձաբար աջակցելով ու բաշխելով մահաբական Արեւելքուս: Պերմանական վտանգը՝ պիտի մղէ արգեօք հեռու, անյայտ ապագայում, Անգլիային և Իտալիային՝ յարելու երկպետեան զաշնակցութեան և ընդհանուր ուժերով խաթարելու նոր կուսի ընթացքը, — գա մի հարց է, որ ցցում է քաղաքական վերելոյրութեան իւրաքանչիւր շատ թէ թէ ընդ ուղղիր հետևողի առջև...

Առ այժմ Անգլիան դեռ ևս հին, պատկառելի տիտան է, որ իր հսկայ ու բազմաթիւ զրահանւերով ընդունակ է շափելու մի քանի ցամաքային պետութիւնների հետ: Սակայն անցել է հին, պայծառ ու անբերիւղ անդորրութիւնը՝ նաև Անգլիայում և վաղուց արդէն — 15 արարու ի վեր — բրիտանական մասուրը և հանրային կարծիքը հնչեցնում են ահագնազը ղգերմանական վտանգի՝ դեմ, աղբարբում են գերմանական պարանքների ահուար մրցումը և թելազրում են արթուն հսկել թշնամու վրայ, աճեցնել նաւատորմը, մտցնել պարտադիր զինուորական ծառայութիւն և այլն:

* *

Հեգեծեանիս — Եւրոպայում (ցամաքի վրայ), հեգեծեանիս — ամբողջ աշխարհում... Առաջինը իրագործուած է ձեռում է իրագործել վերջինը: Եւ որովհետև Լոնդոնը հաղարագրեանս վիշապի պես ցանցապապան է երկրագունդը, ուստի . . . պէտք է ելնել մեծ ու մարտի Այդպէս է ահաւոր հրամայականը, որ ծառացել է Գերմանիայի առջև: Խոջընդունները անհաշիւ են: 50—60 տարիներ առաջ համեմատաբար դիւրին էր մի բուռն

զօրքով անել ընդարձակ նաւառութիւնը: Անգլիայի հանգէպ կանգնած էին, այն հեռուար գաղութներու մ. անկարգ, անկազմակերպ խուժաններ, որ գիւրութեամբ նահանջում էին ու համակերպում, մի քանի յուսահատութիւնքներէջ յետոյ Պատկերը փոխել է այսօր Ամենայնամեայ երկիրներն ազգամ իւրացրել են բաշտաքակտութեան զենքերը և, վերջապէս, ղնոր աշխարհակաղը, ուր որ էլ երթայ, պիտի տեսնէ իր առջև նոյն ահարկու ստիտին, աշխարհի մտնանմեծ նաւատորմի հրամանատարին: Չիտաստան, Իտիլիա, Մարտիկ — ամեն անկ սաւառնում է այդ հսկայ ուժի ուրակաւը:

Ինչ անել, ինչպէս անօրինել ղմեծամարտի մ. Կերմանիան ապացուցել է, որ բ. ու յ. ու ժ. պաշտամուքի հետ կապող է առ աշխարհին և ամենաճարպիկ գիւանագիտական յղացուծներ Պատկերազմը, որինահեղ բաղիւտները ներկայ դեպքում շեն մտնում նրա հաշի մէջ: Եւ դիւրին էլ չէ ձեռնարկել պատերազմների, ունենալով մէջքի վրայ շ. ուր մ. էլ ի ծ. ու ս. ու ի ս. ու ներսերը: Հաշիւը շատ աւելի բանաւոր է, գործնական Մ. Վոլլորտիլի-ի ճանապարհները պիտի հարկուծ խաղաղ, անառական գործունէութեան մեծօրոք վիւրին է այդպէս — անուղղակի ճանապարհով — ղմեծամարտի անել հակառակորդներին և առաջ տանել միտմամանակ ղթափանցումի մ. նաւառութի ծրագիրները: Առանց խոչորցնելու ղմերի բայց հաստատուն ու անյողողի վերմանիս կը ձգտէ իր աշխարհամար տիրապետութեան: Կա կը ձգտէ սանդղել իրեն համար մի երկարատև Միւրագետքում, մի Հնդկաստան՝ թերևս հեռու Արեւելքուս: Եւրոպայի տարիները արդէն իսկ ձգած են վարդեա ձեռքով. գա այն հսկայ ձեռնարկն է, որ կուտաւ է ղԹաղգադի երկաթուղի՝ և որի շուրջը ախորժակներն ու գաւառը մղում ին այսօր մի կատարեալ համաշխարհային պատերազմ: Արդհետև այդ ձեռնարկի ակնբեր նպատակն է՝ ախորժակ Հնդկաստանի մեծապոյն և լուսադոյն ճանապարհին:

Նապագ, հանդարտիկ ու մեծօրոք աշխատանքով պանգերմանիւմը պիտի բանդէ ստիտանաբար պանբրիտանիւմի հիմքերը, պիտի հասնէ մինչև բրիտանական գահի փառահեղ պատանդանը: Հնդկաստան ղգերմանիան ոչ որի չի գրգռում, նա միայն ինքնապաշտպանութեան ղգրքեր է պատրաստում իրեն համար, ապագայ բրիտանական յարմարութեան հանդէպ... Այդպէս են յայտարարում գերման քաղաքագետները: Եւ ղցեօր Ռորթան սիրով արձագանք է տալիս այդ փարիսեցիական բարբառներներին, իր յայտնի աշխատութեան մէջ, բաղգադի երկաթուղու մասին, ուր գրում է.

Այդ միայն մէկ հնարաւորութիւն Կերմանիայի համար՝ ղմեծամարտուած ու գ. ի ս. կ. ու մ. ի յարմար կ. ու գ. կ. ու պ. ու ե. ու գ. մ. ի, — գա ղմերիս ուժեղացումն է: Եւրոպայից՝ Անգլիային կարելի է միայն մէկ անկ յամաբային ճակատամարտ տալ և ծածրապէս վերա-

ւորել այն է՝ եզրկատուսւմ եզրկատուը կորցնելով, Ազգ-
 լեան պետի կորցնել ոչ միայն իր սիրապետութիւնը Սուե-
 դեան ջրանցքի վրայ և իր Տաղարգակցութիւնը Հնդկաս-
 տանի ու արեւելեան Արեւելի հետ, այլ և հաւանականորեն
 իր Տղերքը կենսարտակում ու արեւելեան Արեւելում ելնէ
 եզրկատուին տիրանայ մասնագետի մի պետութիւն, ինչ-
 պէս Թուրքիան,—դա կարող է վտանգաւոր անդադար
 առաջնորդ ունենալ Հնդկաստանի 60 միլիոն անդրկահայաստակ
 մասնագետներին վրայ, ինչպէս նաև Ազգայնականի ու
 Պարսկաստանի վրայ:

Իսկ Թուրքիան կարող է միայն այն գէշերում մտա-
 ծել եզրկատուի գրաւման մասին, երբ կունենայ երկա-
 թուղային սխտան՝ Փաքը Արեւոյում՝ ու Սերեթոյում, երբ
 նա կը կարողանայ—անասողանք երկաթուղու շարու-
 նակութիւնը կառուցանելով—յետ մըէ Անգլիայի յար-
 ակուտը Միշտագետի վրայ, երբ նա կ'անձեցնէ ու կը
 բարւոքէ իր բանակը և երբ նրա ընդհանուր անասողանք
 վիճակին ու ֆինանսները կ'առաջադիման... Միւս կողմից
 սակայն հանգամանքը՝ որ Թուրքիան գնդապետական տե-
 սակակոցի կը լինի ուժեղացում, անուսուպէս անբարեկամ
 և կունենայ իր արամադրութեան սակ բաւականաչափ
 երկաթուղային կապերը—այդ հանգամանքը բաւական կը
 լինի արգելի, որպէս զէ Անգլիան հրժարի գերմանիայ
 գէժ յարակցելու գաղափարից, և այդ է, որ պէտք է
 նպաստակարէր գերմանական քաղաքականութիւնը: Աշակ-
 ցութեան քաղաքականութիւնը (die Politik der Unter-
 stützung), որ գերմանիան սկսած է հանդէպ Թուրքիայի,
 ուրիշ նպատակ չունի, բայց ելնէ փորձել հայթայթելու
 զուտուր արագհասնութիւն այն պատերազմական վտանգի
 գէժ, որ արագհասնում է նրան՝ Անգլիայի կողմէ:

Արեւելիկորէն երգուած է այստեղ, այս հակիրճ
 քաղաւորի մէջ Բաղդադեան երկաթուղու և ամբողջ
 գերմանական արեւելեան քաղաքականութեան գորու-
 ններն ու նպատակները: Ծրագրերը իրօք հայեակապ է
 Աւելի ևս մեծանում է նա քաղաքակրթիք մարդկութեան
 աչքում, երբ մտածում էք նաև ապագայ Տղային
 նւաճումների մասին, որ անշուշտ, գաւառ չեն գերմա-
 նիայի ակնկալումներինընդիմ: Ցնանական ծրագրերը
 վերագործում են հնգրեանիայի ձգտումը անձեռնարկան
 արեւելքում, իսկ երբ կայ այդ հնգրեանիան, երբ կայ
 անասողանք ու կուլտուրական մի տեսակ գերբնականու-
 թիւն երկրի մէջ կան դրա հետ և յոյսեր—գերմա-
 նիան, անտարակոյս, ասածում է այդ յոյսերը — որ մի
 օր «հիւանդ մարդու» յօշոտման նիդիրը վերստին հրա-
 պարակ նեւաւելով՝ եւ ևս, կայդերի պետութիւնը,
 յԹուրքիայ մտերմ բարեկամը՝, կունենայ իր բաժինը
 փորձում ժողովրդականութիւնից..

Հարկ է տակաւին ծանրանալ գերմանական արշաւի
 քաղաքական շարժառիթների վրայ, յոյց տալ խաղաղու-
 գրամոյի համաշխարհային արժեքը, յոյց տալ նաև
 այն հաստատական անդրագարտութիւնները, որ նա կարող է
 ունենալ մեր հայեական ձակատապի վրայ:

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն

Ն Ո Ր Թ Ի Ի Ր Գ Ի Ա Ն

VIII

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊՐՈԼԵՄԸ

ՄԱՄԵՐԱՆԱՆՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԶՐԻՍՏՈՆՆԵՐՈՒԹԻՒՆ

Թուրքիայ պատմութեան մէջ կրօնը ահագին գեր է
 խաղաղքը:

Անոր հիւնարքը արշաւանքներու, պատերազմներու,
 հասարակական այլ և այլ երևոյթներուն մէջ կրօնքին
 մասնակցութիւնը նշանակելի է Մարդիկ համայնքները
 այս կամ այն գործը յշտանալու, կիրարկելու ասան
 յաճախ ղեկավարան, ներշնչանք են կրօնքին:

Սակայն մահճական ժողովուրդներու և երկիրներու
 նկատմամբ հեղինակներն ընդհանրապէս հակած են
 եղբր կրօնին նշանակութիւնը իրականութենէն աւելի
 բարձրացնելու: Ըստեան կարծիքով, բոլոր այն կարևոր
 իրողութիւնները, հասարակական, քաղաքական բոլոր
 անդադարները—որոնք կը լինեն Թուրքիայ բովանդակ
 կեանքը—սկզբնաւորանք են կրօնքին, ծագած են կրօ-
 նական հաւատալիքներէն: Կրօնքը այդ պատմութեան
 վիճակեան և անկասկածելի շարժիչն է գիւտան:

Այս տեսակեալը համապատասխան չէ իրականութեան
 պարզ ու ճշգրիտ ըմբռնումին: Անիկա հետևանք չէ
 Թուրքիայ հասարակական, քաղաքական, անասողանք
 միջավայրին խորունկ ուսումնասիրութեան: Ինչ որ
 երկցած է հոն կրօնքին ան ուժ ու ուժ և անոր հո-
 վան ան աւորութեան ան ահի — առաջին խորագնին
 հետազոտութեան ընդունած է իբրև արդիւնք կրօնա-
 կան գործնի, Կիւնզդեա ակելի ուշափր քննութիւնը
 ցոյց կուտայ անասողանքիկորէն, որ շատ յաճախ
 Թուրքիայ պատմութեան գէպերը կրօնով կրօնական
 երևոյթի, կրօնական արևաքին, չունին սակայն
 նոյնպիսի ծագում, նոյնպիսի ներքին և արտքը
 շատ յաճախ հանդէս կուգայ հոն իբրև պատմական
 և ոչ իբրև ինկական պատճառ: Եւ այդ պատճառով
 ներքև յաճախ թագնան են հասարակական-քաղա-
 քական բարդ պատճառներ:

Կրօններու դերը մարդկային պատմութեան մէջ, քա-
 ղաքակրթութեան իրարաւան ընթացքին բնորոշ է եղած,
 յաճախ կարևոր և նշանակալից, սակայն անիկա երբեք
 առաջնագործը, միակը և վիճակաւոր չէ հանդիսացած:
 Կրօնը հակառակ մեծանուն պատմաբան Քիւստալ
 գըլ Կոստանտինի (Erdmann von Coudange) համաւար
 անասութեան տարամբժ նշանակութիւն չունի մարդ-
 կային կեանքին մէջ: Անիկա չէ բոլոր երևոյթներուն
 պատճառը: հասարակական-քաղաքական իրողութիւննե-
 րուն հիմքը: Կրօնը քաղաքակրթութեան մտղ չէ, քա-
 ղաքակրթութեան արատգործը չէ: Անիկա ինքը ծնունդ
 է քաղաքակրթութեան Անիկա արտագրութիւն է, ար-
 գասիք:

Քրիստոնէութիւնը յաճախ և հոռուական քաղա-
 քակրթութիւններու սանդղոցը չէ: Ինքը այդ շքեղ

*) Paul Rohrbach, „Die Bagdadbahn“.

ները երբէք չեն զտահիր, թէև կինը գրւած է մարգերի Եւրպական պաշտպանութեան ներքև: Եթէ պետք է գործածել այս կամ այն ուսելիքը, այս կամ այն խմելիքը—անոնք սիրով և Տաճարով կը կուտարեն այդ, թէև իսլամական կրօնը սրգելած ըլլալ: Եթէ անսահման առևտրական գործի մէջ ուժՏրաժեշտ է փոխուած գրքով սովոր պահանջը— անոնք բնաւ չեն գիշիր իրենց շահը, թէև Եւրպական գիրքը մեքսիկոն է այդ: Այսօր իսլամական կրօնքի շատ հրահանգները կը մնան, կը բարդուին ոչ այն պահանջով, որ Տասարակութիւնը, մասնաւոր սնոր փերին շերտերը, տիրապետող դասակարգերը կը ճարտասան, այլ որովհետև այդ հրահանգները շատ յաճախ շահագործման աղբիւր են և տիրապետութեան հրաշալի գործիք:

Մահմեդական կրօնքի սկզբունքներուն անփոփոխելութեան շնորհմով պաշտպանները և մոլեւանդ կողմնակիցները միշտ անոնք են եղած, որոնք շահերը այդպիսի փոփոխութեան հեռուներով կրնային փութաւիլ: Կրօնական մասհոգութիւնը և ստուածութեան պատգամին անաղաքատութիւնը չէ եղած անոնց մասնաձեւերուն և գործերուն շարժառիթը, այլ միմիայն իրենց նիւթական շահը, իրենց տիրապետութեան անխառնութիւնը: Կտեցելով կրօնական կատարելագործման և զարգացման ընդհեմ— բարձրագոյն ճառելով Եւրոպական գրքին անտահման իմաստութեան մասին— անոնք ձգած են նոր ուժերուն և Տասարակական նոր դասերու յառաջնորդացութեան փրկելը ըլլալ: Աւ չը նայելով այդ թշնամի ու անբարեացակամ աւրին — Մահմեդի կրօնքի մէջ բնաւորուող այնուամենայնիւ սկսեալ է...

Իսլամութեան պրոբլեմը բաղաբարկութեան ամենահասարակած և ամենակարևոր խնդիրներէն է: Ի՛նչ է եղած անոր դերը պատմական երկարաժամ դարերու ընթացքին, ի՛նչ սեղ է գրւած ժողովուրդներու անցեալ կեանքին մէջ և ի՛նչ Տաւախական ապգառուներ, ասոնք հարցեր են, որոնց քննութեամբ ու լուծուումով ընդհանուր բաղաբարկութիւնը այնքան շահագրգռու և Եւրոպական քաղաքակիրթ պետութիւններն ու ժողովուրդները, անախտապէս և քաղաքական մերձեցումներ չնորհել, կապած են իսլամ երկիրներու հետ: Բրիտանականութեան և մահմեդականութեան ընդհարումը, մերժելով արիւնահեղ արտայայտութիւններով, մերժել հանգիստ ու հաշտ, միջազգային պատմութեան նշանակելի էջերէն կը կազմէ: Ի՛նչ երևոյթներ է հանդես բերել այդ ընդհարումը, պատմական ընկերաբանական ի՛նչ հետևանքներ է ցուցադրել և ապագային ի՛նչ մտաւոր ընթացք կրնանայ երկու մեծ կրօններու դրացիութիւնը: Այս խնդիրները եւրոպական բաղաբարկութեան համար երկրորդական, աննշան քանակութիւններ չեն:

Պետութիւններու քաղաքականութիւնը, ժողովուրդներու գործնական յարաբերութիւնները մեծ չափով կազմուել այդ խնդիրներու անսական քննութենէն և եզրակացութենէն: Թիւրքիստանութիւնները երկու մեծ քաղաքակիրթութիւններու միջև կը վերանայն, անհաշտ, թշնամական ոգին սեղի կուտայ, ժողովուրդները և ազգերը իրարու կը մօտենան և միջազգային պատմութեան մէջ նոր դարազուլի կը բացուի:

Նոր Թիւրքիոյ վերածնունդը անկարելի է իրագործել առանց կրօնական նախապաշարութեան ցրումին և տեղապահութեան քանի որ բրիտանականութեան և մահմեդականութեան հիմնուողը, շարաժուք պրոբլեմը կանգնած է հրապարակի վրայ, քանի առևտարների և զուրանի Տրեակողները մնան զգախա թիւրքիստանութեան մէջ— նոր Թիւրքիան չի կրնար առաւելիս և կատարելագործել, անոր վերակազմութիւնը չի կրնար ապահով և հաստատուն ըլլալ: Իսլամութեան պատմական խնդիրը, որքան ալ նուրբ և զգալու, որքան ալ իրապէս զգալու ըլլայ անոր քննութիւնը— այնուամենայնիւ նոր Թիւրքիան պարտաւոր է աստիճանաբար ու մեղմութեամբ այն արիւնտ մշուշը, որ ծանրաբան է այդ շարտանջ հարցի վրայ, լուստոնքի կատարած անցքերը նոր, գիտական ճանապարհներով, մասնաձեւութեամբ ու մեթոդներով, սահմանել իսլամութեան իսկական դերը և միւս գործունեներու նշանակութիւնը՝ Թիւրքիոյ խախտումը ու բռնաւոր պատմութեան մէջ: Առանց այս նշխարանքի, առանց սոցեալի վերադարձնաճաման, առանց հին արժեքներու քննութեան և առանց բանուոր, անկեղծ, շիտակ ընկերական-քաղաքական աշխարհահայեացքի Թիւրքիոյ վերածնութեան գործը անկասկած չափով մէջ էլ դրուի, անոր բարեկրթութեանը չեն ունենայ հաստատուն, անասան քնարութիւն, անոր թշնամութիւնը և թուրքութիւնը իրապէս չեն գտնայ պատմութեան անգնանալի սեփականութիւնը: Կրօնքի անուշով և անոր ներդրումը հոգեւորականութեան սակ Թիւրքիոյ անբարեկեղծ վարիչները և տերերը շատ յանցանքներ են գործեր գարեբու անվախճան յարուգականութեան մէջ և այսօր ալ կը գործեն սակաւին Պէտք է վերջապէս բողաքակրթութիւններու ներքին բնովը, պէտք է ցուցահանել դէպքերու իսկական շարժառիթը, պէտք է մասունաշնչել իրական յանցանքներու միջոցները և անոնց խորուրդ պատճառները: Յանուն Թիւրքիոյ ապագային և շունուն անոր յառաջդիմութեան անհրաժեշտ է ցրել այն կրօնական-իսլամական մղձուսնը, որ մինչև այսօր ալ ծանրանայ, զ՛նչէ երկրի սիրտը Պէտք է ցոյց տալ, որ Թիւրքիոյ վարիչները շատ յաճախ իրենց զուսպագային շահերու համար, իրենց տիրապետութեան յարաւետութեան համար աղաւաղած են ամեն ինչ շահագործած են ամեն սրտութիւն, անգամ կրօնը և մասնաւոր իսլամական կրօնը:

Այս գործին մարտը և անհաշտութիւնը կատարուած ենք յիշել նոր Թիւրքիոյ վերածնունդը կ'ապահովուի... Իսլամութեան և բրիտանականութեան զարտուրդ պահանջները օսմանեան ընդարձակածուալ կայսրութեան մէջ պատմական խոշոր իրողութիւն է: Մահմեդական և քրիստոնեայ ազգերը կապուելի մէջ քաղաքական ուժեղի ներքև բով բով: Անոնք բաղաբարկական և հասարակական իրաւունքներ, սեղան, անոնց կեանքի պայմանները հաւասար չէին: Պետութիւնը մահմեդական էր և ամեն կերպ կաշխատէր առանձնանորհել իսլամ տարրը ի վնաս քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան: Սկսեալ Իւրզանդիոյի նշանուած մահմեդականները իրեն յողորմողներ էլ ներդրել, կը սանջին քրիստոնեայութիւնը: Աւստի և թոյլ յարաբերութիւն էր: Յաղթողի և պարտուողի մշտական տեղեկական կապ: Ամեն ժամանակ և ամենուրեք արայէս է եղած: Կրօնները տարբեր ըլլալին

Թէ միևնոյնը—ստիպ առաջակարգ խնդիր չէր: Յաղթողը միշտ կը գործարարէ իր իրաւունքը, նաճողը միշտ սեր է պարտանանքու սեփականութեան, ստացածքին, պատէն, անգամ գոյուքուն:

Այս պատմական ընդհարումը, սկզբներու և զորաւորներու այս մարզիկային, առօրեայ յարաբերութիւնը օսմանն երբքին մէջ քրիստոնէութեան և իշխանութեան սնունդ մկրտեցաւ: Եւ երկար ժամանակ պատմութեան այնպէս հաղորդեցաւ: Թէ իբր թշնամութիւնը կը ծագի միայն երկու դաւանանքներու, երկու կրօններու անկերպագհ հակասութենէն: Հակամարտութիւնը, վիճակներու տարբերութիւնը, իրաւունքներու անհաւասարութիւնը ո՛չ թէ արեւոյ պատմութեան ու նաւաճման մարզիւնքն են, այլ միմիայն քրիստոնէական ու մահմեդական ուսմունքներու, բացարձակ անհամաձայնութեան:

Այս միակողմանի սեպակեալ հիմունք զարձաւ պատմական հետազոտութիւններու և միջնէ այսօր ու իր տիրական ազդեցութիւնն ունի ժողովուրդներու և անհատներու մտածողութեան վրայ:

Քրիստոնէայ ազգերը—յոյները, ռուսները, սերբերը, բուլղարները, սլոնէացիք, մակեդոնացիք—փրկութեան միակ ճանապարհը սեանս մահմեդական տիրապետութեան անդուսի մէջ և ամեն կերպ աշխատեցան դորս ելլել այդ տիրապետութենէն: Յասնիներորդ զարուն, ազգային խնդրի ուժգին զարթնումի միջոցին վերոյիշեալ ազգերը—մակեդոնացիք իրաց աւետալ—կրքան ազատել մահմեդական լուծէն քրիստոնէայ եւրոպային օժանդակութեամբ:

Պատմութեան համար չափազանց կարևոր է ոչ ոչել այն վիճակը, այն իրական ճակատագիրը, որ բաժին բնին ազատարած ժողովուրդներուն իրենց սեփական տիրապետութեան ներքև: Այս խնդիրը ասկաւին բաւարարչակ ուսումնասիրած չէ և ոչ ու վիճակագրական տեղեկութիւններով լուսաբանած և: Պնդոզներ կան, որ վերոյիշեալ ազգութիւններու ստատստիքը, նեղութիւնը, կարիքը շարունակեցաւ նաև հարագաւ իշխանութեան մէջ: Պնդոզներ կան մինչև իսկ, որ այդ նեղութիւնը ասելի ծածր և ասելի անասնելի եղաւ պատմութեան ռէժիսի մէջ, բան իրապէս թիրաբական տիրապետութեան սակ էր: Դժուար է անշուշտ համաձայնել այս սեսայէտի հետ, քանի որ ստոր ի նպատակաւար հիմքեր և արդարոցներ չկան:

Քրիստոնէայ ազգերի ժողովուրդները, ԹԻՄՈՒԲԵՆՈՎ Թիրբական տիրապետութիւնը, լքեցին միաժամանակ նաև միապետական կարգերը և մասն սահմանադրական ռէժիսի ներքև: Այս նոր հասարակարգի մէջ կը բացայայտէ ոչ միայն իսլամական ազդեցութիւնը, այլ և հինաւուրց բունպետութիւնը: Ժողովուրդը այստեղ մասնակցութիւն ունեցաւ պետական գործերու մէջ: օրինները բղիջեան ոչ թէ ինքնակալ ու աննպակարգ միապետէն, այլ ժողովրդական—Թէկուզ և հաշմանդած—նեղաշարժեցական մարմնէն: Դառապարտկան այս նշանակելի փոփոխութիւնը, պետական ձևի այս հիմնական յեղաշրջումը շուտ ասելի կարևոր գործն էր, բան իշխանական կրօնի անկումը և քրիստոնէութեան յարթութիւնը: Օսմանեան կայսրութենէն անջատած բաղկանեան քրիստոնէայ ժողովուրդներու յառաջդիմութիւնը,

մտաւոր, սնտեսական, հասարակական զարգացումը ասելի շուտ հետևանք է սահմանադրական ռէժիսի, ներկայացուցչական սիստէմի—բան քրիստոնէութեան կանգունով կամ մահմեդականութեան անկումէն...

Հայոց պատմութեան մէջ իշխանութեան պրօբլեմը ասելի նախնական է և ասելի հռչակաւոր: Յակասին եօթներորդ դարին, մահմեդականութեան սկզբնաւորութենէն իսկ, Հայերս յարաբերութիւններ ունեցաւք իսլամ ժողովուրդներուն հետ: Արարական արշաւանքը, արաբական տիրապետութիւնը առանցին անգամ հաղորդակցութեան մէջ զրաւ մեր երկիրը մահմեդական աշխարհին հետ: Այնուհետև մեր բովանդակ պատմութեան վրայէն երբէք չարկեցաւ մահմեդականութեան չարաբաստիկ պատաստար և մենք երկու դարեր մտացինք այդ միշտվայրին, այդ միմնություն մէջ ու անոր տիրապետութեան ներքև: Արարներէն յետոյ սելջուկները, թատարները, պարսիկները, աաճիկները մեր երկիրն, մեր իրականութեան, մեր գոյութեան սերերը հանդիսացան: Մեր պատմութիւնը և մեր ճակատագիրը կապեցան ամենաանոց կերպով այդ գաղութներու տիրապետութեան, յարմարեցան անոնց իշխանութեան, Մեր կեանքը ամբողջովն ենթարկեցաւ անոնց ազդեցութեան և ներգործութեան:

Հայ մարդը զարեք շարունակ յարաբերութեան մէջ էր մահմեդական ցեղերու հետ: Այդ յարաբերութեան ժամանակ անոնք տիրապետող էին, նաճող—մենք միշտ պարտուած ու հպատակ: Կորսնուցինք մեր բազաղական իշխանութիւնը, կորսնուցինք մեր պետական անկախութիւնը: Մեր երկիրը, մեր հայրենիքը յամախ գծօխային սարսափներ սեսաւ մահմեդական տիրապետողներէն: Հղթնաազգեր մրցիլ պէս Մոսկաուական ու կիսավայրերի ժողովուրդները կը տարածէին մեր գաղութը, մեր քիւղերու, մեր բազարներու վրայ և ամենուրեք ողբալի տարկներ կը թողնէին: Բըլաւսերներէն ու պատերազմներէն յետոյ կը նստէին մեր երկիրն մէջ և կսկէին, հանդարտ ու անվզով, մեր յարստ և ողնացումի, մեր սպառումի շարաշուք աշխատանքը:

Այս արևուն մշտը, այս մահաբար միմնությունը մեր պատմութեան մէջ յարմիր գարծած մահմեդական և թեանս հետևանքն է քրիստոնէութեան և հասարակութեան անւնուդ: Եւ սերունդներու հոգեբանութեան մէջ արիպուղեց այն խորունկ աշխարհահայտացքը, այն հիմնական սեսակեալը, Թէ մահմեդականութիւնը և քրիստոնէութիւնը անհաշունք հակառակորդներ են, զարաւոր թշնամիներ և փոխադարձաբար թխող ուժեր... Կրօններու, հասարակութիւններու տարբերութիւնը ճանաչեցաւ իբր եղական պատճառ այն յարստ և հակամարտութեան, որ քրիստոնէայ հայերը և այլացեղ մահմեդականները հանդէս կը բերէին զարեքն ամուխճան ընթացքին: Մեր պատմագրները արիւնհատ կէտեր վրայ փռելով մեր աշխարհի գտնաբեր իրողութիւնները, մեր հայրենիքի յուսահատ գաղարուճները՝ մահմեդական արշաւանքներու միջոցին և անոնց տիրապետութեան ներքև՝ ընդհատուր աամար մէկ բացատրութիւն միայն ունենին—մահմեդականութեան անգութութիւնը, զուարեք անկողնութիւնը մէկ կողմէ, քրիստոնէութեան հնազանդութիւնը, սեւաւարանի սերը միւս կողմէ... Մահմեդի կրօնքը անոնց

կը հրահանգէր կողործել, ըարգել, սպառել հայերը, Բրիտանոսի կրօնը մեղի կը պատկերէր լուել, համբերել, խաղաղութեամբ զիմադրել բոլոր փորձութիւններուն յանուն երկնային գրախտին և հանդերձայ կենսելին Այս եր ընդհանրապէս պատմական այդ համբաւաւոր ու նշանակալից ընդհարման բովանդակ մեկնաբանութիւնը: Ասկից մեր պատմիչներէն ոմանք իրենց նկարագրութիւններուն մէջ այնպիսի ստեղծութիւններ են հաղորդել, որոնք կրնան հիմք դառնալ նաև այլ բացարձակութեան:

Առաքել Գաւրիէի ցեղին իր հետաքրքրական պատմութեան մէջ նկարագրելով ԷաՏ-Արատի տըշաւանքը և ոմոր հետ կապուած բոլոր սարսփները՝ կանգ կառնու նաև այն ընդհարման վրայ, որ պարսիկներու և օսմանցիներու միջև երևան կուգար: Արեւելքի այդ հուժկու աշխարհակալը կը հրամայէր կտորել, կտրուցուէր ոչ թէ միայն հայ, այլ և մահաճեղք և հոգ ան զիւղեքը, աւար աննէլ ոչ թէ միայն քրիստոնեայ, այլ և իսլամական հասարակութիւններէն, ժողովուրդներէն...

Երևունի պատմիչը այս ստեղծութիւններէն յետոյ կը յորէ թէ՛ ԷաՏ-Արատի նպատակն էր մեծ հարստութեամբ և առատ թալանով դառնալ իր ընտանիքը, փոյթ չէր այդ թալանը կամ այդ աւարը ո՛րքեկ կ'ըլլէր և ո՛վ կը առժեղ...

Այս ստեղծումը մէջ ուշադրել ընթերցողը կրնայ տեսնել թիչ մը այլ մեկնաբանութիւն, քան քրիստոնէութեան և մահաճեղքականութեան Եմանթի հիմնաւորը հակամարտութիւնը:

Մեր նորագոյն հեղինակներէն շատերը յաճախ անդրադարձեր են նոյն խնդրին վրայ: Աբուֆեան սպարելով արևմտահայ, բուն, փոթորկալից ժամանակաշրջանի մէջ, ստեղծելով մահաճեղքան սիրապետութեան գոթային հետեւները՝ — չէրցաւ յստակ ու վնիշ ըմբանել պատմական դեպքերու ներքին ընդթը և յուսահատ ու մեծ գայլորթով յարձակեցաւ ընդհանրապէս մահաճեղքանութեան վրայ: Մեր պատմութեան բովանդակ գործախառնութիւնը նաև կը տեսնէր իսլամութեան մէջ և քրիստոնէական սիրապետութեան մէջ կը յուսար մեր միակ փրկութիւնը:

Պատկանեան իր արևմտաւոր երգերու մէջ աւելի անվերապահ և աւելի անհաշտ եղաւ դէպի մահաճեղքանութեան պրօքլեմը: Նա այնքան խորունկ կը համարէր թշնամութիւնը, այնքան անհրաժեշտ ու բանական, որ միմեկն կ'սկի հեռաւոր սպազմեցրու համար կը հրահանգէր, կը կանգնէր ոտ և վրէժխնդրութիւնը: Այս յոռեան տրամադրութիւնն անստեղծութիւնը կը պայմանաւորէր այն սարսփներէ անցնելով և ներկայով, որ ժողովուրդն ունեցեր էր մահաճեղքան սիրապետութեան ներքև: Գժաւր էր անհաշտ անմարդկային նախնիներու մէջ պահպանել մաքին պաղութիւնը, զատողութեան ժառանգութիւնը: Ամեն մարդու որքան ալ անվերջով իմաստասեր ըլլայ կամ առարկայական գիտնական, հասարակական մրիկներու և օրհուռն շարժումներու ժամանակ չի կրնար հանգստ բերել սովորական, հասարակագործայ հասարակաբանութիւնը: Եթէ մանաւանդ ինքն ալ անհաստատ կամ հասարակականայէ հրահանգուած և կատարուող անցքերով:

Այսպէս, հայերու և մահաճեղքան ցեղերու պատմական, զարուար ընդհարումը դիտել է իբր բրիտանութեան և իսլամութեան անհաշտութիւն, որ իբր երբէք չի կրնար վերանայ, քանի գոյութիւն ունին այդ երկու կրօնները և քան անոնք—հայերն ու այդ ցեղերը—կը յամակն իրենց դաւանանքով մէջ:

Այսոր ընկերաբանական-պատմական ցիտութիւններու զարգացման և հասարակական գիտակցութեան զաման միջոցին, հարաւոր և արտայայտելի տարբեր վերաբերմունք և տարբեր հոգեբանութիւն:

Հայերու և մահաճեղքաններու հիմնաւորը ընդհարման մէջ կրօնական անհաշտութիւններէ աւելի՛ պէտք է տեսնել քաղաքական, հասարակական, անտեսական տարբերութիւններ: Ենթադրուած դաւանանք լինելէ առաջ՝ սիրապետական էր Մահաճեղքան ցեղերը կը կամենային սիրապետել, նաւան հայերը, օգուել անոնց հայրենիքէ, հարստութիւնէ, ունեցածներէ: Ենչպէս սեսանը Դուրբժեղուս փորձիկ ակնորհէն՝ մահաճեղքանները յաճախ նոյն նպատակը իրագործելու համար կանգ չէին առնել նաև իրենց կրօնակիցներու կայքին և բարիքին հանդէպ: Այն ժամանակ, երբ պէտք էր աւար աննէլ, երբ պէտք էր իշխել—կրօնական մահաճեղքանները աւելի կուսային և առաջ կը նետուէին սիրապետութեան խնդիրները: Պատմութիւնը երկու ժամանակակիցական եղաւ պարսկա-թուրքական պատերազմներուն: Այդ պատերազմներու երկարատև սեղութեան ընթացքին մահաճեղքանները միմեանց ոչ պակաս կատաղի և անխնայ թշնամի էին, քան քրիստոնէաներու նկատմամբ:

Հայաստանի մահաճեղքան սիրապետողներուն համեմատելի էր ընդարձակ մասսաներու մէջ վառ պահել անկուրթիւն դէպի հայերը: Այս ստեղծութեան և թշնամութեան միջոցով միայն անոնք կրնային երկար ժամանակ տիրել, սիրակիցին հայրենային աշխատանքը: Այդ ստեղծութիւնը անհրաժեշտ էր, որպէս զի սիրապետող դասերը, իշխանները, կառավարիչները, երկրին տերերը կրնային ժամրեանապէս շահագործել հայ տարրին արևն-քրտիները: Արժանանալ տարբերութիւնը լուսագոյն գործեր էր այդ պարագային ծիրապետողները մեծք ուսան այդ նուրբ զգացումը և երկար գարեք ծառայեցուցին զայն իրենց նպատակներուն: Ստեղծելց համարուաւոր ներհակութիւնը, իսլամութեան և բրիտանութեան շարունուց պրօքլեմը: Թերեւս երբէք այնպիսի բիրտութեամբ և սիրաւորութեամբ կրօնական զգացումները չեն շահագործել սիրապետող դասերու մեծաքին, որքան այստեղ, արևելեան այս դժբաղդ քառսին մէջ...

Ազգերը, հասարակական զանգամները, կատաղի ու խելակործայ, իբր կը նետուէին, և այդ սարսփներէլ ժխորին մէջ ծափ կը գարներ սիրապետող ու կուրախանար, որ յաղողեցաւ իր շահերուն համար կրօնական փոթորիկներ ստեղծել:

Պատմական այդ խորունկ ընդհարման մէջ, զարուար այդ կատաղի մրցման մէջ կրօնին, դաւանութեան գրքը երկրորդական էր: Այս կարգի հակամարտութիւնը կը պահուէր, կը կանգնէր, կը ձայն ոչ իր ներքին անհրաժեշտութեամբ, ոչ դաւանական անխուսափելի հակամարտութեամբ, ոչ իր անգիմարդեղի ներգործութիւններ, այլ

տիրապետող դասերու, կառավարիչներու գիտակցական հրահրումով և անոնց սխտեմամտիկ աշխատանքով:

Միջավայրին ազիտութիւնը, յետաձայնութիւնը, հասարակական-քաղաքական խնդիրներուն ունեցանդունութիւնը, հանրային գիտակցութեան անզորակցութիւնը, զանգուաններու մուսախրապատ արմատաբանութիւնը և ունիակակից հոգեբանութիւնը—այս բոլորը լուսագոյն պայմաններն էին կրօնական-գաւառական շահագործման և զգացուածներու ամեն սեսակ տալապազման համար:

Մեր պատմութեան բոլոր սարսափներուն մէջ իսլամի կրօնը ինքնն տիրապետող զեր շունի... Երկար ժամանակ հետոյ և Քիզանդիտը, այդ քրիստոնեան, ուղղափառ պետութիւնները իսլամ տիրապետողներէն աւելի բարեխիղճ, աւելի մարդկային կերպով շնն վաւերք մեր ժողովրդին և մեր երկիրն հետ յնժ հայոց պատմութիւնը իսլամ վարիչներէն ստացած բազմաթիւ վէթերը ունի, անկեալ զժառանգարար ազատ չէ մնացած հուսալուսակից ժողովուրդներէն նեաներէն: Իւրաքանչիւր իր կարողութեան շահով, առանց կրճական արգելքներու և խոչընդոտներու բաշէ կանչ աններու՝ ձ գ ա մ ձ է ի ր ա ի ր ա պ ե ո ս թ ի լ ը ը յ ա լ ե ր ժ ա ց ն ե ի Հայաստանի վրայ և սեփականի վերջինիս նիւթական և բարոյական աշխատանքը: Մեր պատմիչները արհնոտ էջեր են արձանագրած այն սարսափներէն և այն գոտիային մեքենայութիւններէն, որ ձիգ տարիներ արևմուտքի քրիստոսապաշտ պետութիւնները յուլան և զուեցին մեր երկրի համար: Եւ ինքէ անոնք, մեր ժողովրդի նահատակութեան այդ հնետուրք և սքառուէկ երգիչները ողբացել են իսլամի լուծն ու բարբարոսութիւնը, պահատ շնն արտասուել նաև հնոճակապետութեան և բիզանդականութեան բնուն ու նննգութիւնը:

Հայերու նորագոյն պատմութեան մէջ այդ վաղեմի երևոյթը տարբեր ձևով կը կրկնուի Որքան ալ առաստան տիրապետող կողմիս հայերու համար — հ ա մ ձ ա ո ս թ ի լ ը ը ն ա ի կ ի ն ժ ա հ մ ձ գ ա կ ա ն ա ի ր ա պ ե ո ս թ ի լ ը ը ն հ ե տ — որոշ բարիք հանդիսացած ըլլայ, այնուամենայնիւ պատմական իրողութիւն և այն խորունկ թշնամութիւնը, որ կը ամէն զիւրիսային խաղապաշտ պետութիւնը, սեփակ սակաւին ճակատներէն ժամանակներէն, անցած դարու երեսնական թւականներէն, դեպի բովանդակ հայութիւնը: Ռուս քաղաքականութեան գուեքը այդ գոտիներէն և աշխատասեր ժողովրդին զեմ անցանքն առհասարակ Անդրփրշոցով, անոր նիւթական, զինուորական, բարոյական գիտահաստիքի աշխատութեան տիրացու Սովետական և տիրապետութեան հետեանքն օրն իսկ մտադա իր խոսուածները, Լեօն իր պարտախնուութիւնը և ուսնահարցն այն մարտի բախտիքը, որ հայ ժողովուրդը անմեղաբար հանգու էր գրեթ քրիստոնեան Ռուսաստանին համար:

Մեր երկիրը և մեր ազգը այնուհետև կողողուած և շահագործման առարկայ դարձան խաղապաշտ տերերի համար: Հ ա կ ս ա ո ս թ ի լ ը ը ն Վ ա գ զ ը Եր, եւրոպայի յայտնի գիտնական ճանապարհորդները, քառասնական յիսնական թւականներուն կը նկարագրեն կողմադատ հայերու թշուառութիւնը, առաջ քաղաքականութեան անտարգիային և անհետաճան արարքները, որ մինչև իսկ շատ սեսակէաներով, Տին, մահապական տիրապետութիւնը նապ ա ս ժ ա մ ն կ ա ն կ ը հ ա մ ար ը ն:

... Դժբախտարար ուսաց պաշտօնեաները հայերու թշուառութիւնը մղղղելու համար բուն մը չ'ըրին: Մասնակց անոնքմէ շատերը այն սասիճան անաւոճայն, որ իր մէջ շարժական ինչը ունեցող հայերու ձեռքէն նոյն փոքր մնացորդն ալ կողղպանցին, առանձն Սյո քարի, անմեղ և գործատեր հայադէր գիւղացիները 14 տարի Արագածի վրայ բնակելէն ետքը զեռ ըլ կրքան թիշ մը շունչ առուն: Մանր սուրբերու սակ կը հեծնեն և ողբալի վիճակի մէջ են": (Վագներ, էջ 123):

... Երբ իսկ ուսու պաշտօնեաները խոստովանեցան, որ Երևան նահանգին ազգաստութիւնն ու խեղճութիւնը տարւել տարի երթմանով կ'առաջարկէ ճարտարութիւն չկայ: Երկիրն բերքը հագիլ թէ տեղացոյ կը բաւէ: Ռուսի արքունի զաննն ու հարստացած պաշտօնեաները ասանկ աղքատ երկրէ մը տարւել տարի կէս միջոնէն աւելի արժանք իրարի կառնեն և անոր տեղը բունոց կամ լրացնող բուն մը չ'ն ասր... Եւնչճ տեղացիք իրենց շահարար աւաւուրը կորսնցնելէն ետքը, առաջ տիրապետութեան տակ ցուտիկ կերպով մը երկայն ասնն կուտակներու ձեռքով կողղուեցան և կեղեքեցան: Ամէն մէկ կուտակալ հոս թագաւորի պէս կապրի:

... Բնակիչները պարսից բռնութիւնները գիտնուով այլ յոսման անոնց իշխանութիւնը բաշտալի կը հոսմարեն": (Վագներ, էջ 30—35):

Դժբախտարար մեր յօրանքին սահմանները՝ շնն ներքի աւելի ընդարձակօրէն կանչ անոնք այս շատ հետաքրքրական խնդիրը վրայ: Ջերի հաստատներն ալ անհրաժեշտ համարեցինք՝ ցայտ առլու համար, որ նա քաղաքականութիւնը հայ ժողովրդին կայրին, ունեցուցեմ վրայ մահճապահանէ շատ ալ տարբեր տեսակետով չէ նայր: Յիշեցող գիտնական ճանապարհորդները, իսու կառավարութեան արկայնութեան ու պետութեան մեր կրկնութիւնը կուտակներէն մեր երկիրը և սակայն անոնց աշխատութիւններուն մէջ ինչ աւելի են նման նկարագրուութիւններն ու ասանդութիւնը: Հիւր կայ նիթարդելու, ուրեմն, որ իրականութիւնը աւելի գոտիներն պիտ ըլլաւու: Առաջ կառավարութիւնը կ'արհարաքը ուսեստարանին երայրակցութիւնը և իր քաղաքականութեան մէջ ոչ մէկ քրիտանական տարր կը մտնէր: Հարիւր տարիներէ ի վեր խաղապաշտ պետութեան համար մենք եղած ենք անխիղճ հարստահարութեան առարկայ, ամեն սեսակէտով—աղաքային, կրճական, քաղաքական, անաստական, քաղաքականութեան վերջին զարու, մեր պատմութիւնը հրապարակի վրայ և և ոչ մէկ կերպ կանցի և ուրանող տնոր աշխատողը բովանդակութիւնը: Եթէ մահապականները հայերու մէջ ի ս ի լ ա մ ձ ա ո ս թ ի լ ը ը ն արարածելու նպատակով ամեն փորձանք գաղտնաւորին մեզ, առաջ տիրապետողներն ալ քր ի ս ա ո ս թ ի լ ը ը ն արարածելու նպատակով՝ ամեն թշնամութիւն և ամեն բռնութիւն գործադրեցին: Կրօնական-գաւառական խոչընդոտներէն զատ և անոնց վերեւ կան՝ տարբեր մասնագութիւններ, տիրապետութեան հետաճարութիւն նաւճման յոյսեր, անաստական, քաղաքական, քաղաքակրթական բարք հայրենի և հայեր, որոնք աւելի կարեւոր և աւելի նշանակալից զեր կը խաղան ազգերու ճակատադրին և պատմութեան մէջ...

ԱՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒ ԲԵՐԻՄՆԻ ԳԱՇՆԱԳԻՐ

Մենամարտը շարունակում է երիտասարդ Թիւրքիայի և ապաստար Ալթանթիայի միջև: Գժուար և նախասանի վահաճաւը: Գժուար է գուշակել Շուակաւը: ներքեւն արտաքինի ուերութի, որ կատարեցին Թիւրքաց արքանը պայտասարութեան թատարաւարում և նրանցից դուրս: Ամբողջ գուտունը որի ճարակ եղան Ամբողջ անսեսութիւնը ոչնչացաւ: Եւրոպական խոշոր թերթերը նկարագրեցին այդ նոր համադրութիւն վայրագութիւնները, և ցամառն շիջ բարբառաց առնեալներ: Յուզեց յանուանը Աւստրիան, Ապաստար մայրասունները կաթիլներ են և որոշ շափով ենթակայ ասարական հոգնանորութեան: Արեւմտի կառավարութիւնը բողբոց, ապուռն: Այդ անկնկնող շնչում ապի երիտասարդ Թիւրքիան մեղմեց իր եռանդը գէնքը վար դրեց, սուլթանի բերնով ներում հուշակեց և խոստացան միաժամանակ ի կատար սեղն մի շարք սեփորաճեր:

Այդ բողբոց թղթի վրայ էր միայն: Յակնից գործում էր հայտնողական անեղը Փարսից փաշայի բանակի մեր: Ալթանթիայի իսկ անեղեակ այդ խորամանկ անեղբուններն՝ վար չէր դրել իրենց շէնքը: Ինչ են սուլթան նրանը: Ինչ՞ են ձգտում: Ըստ ծայրայեղ չեն այդ քաւարի յեռնակունների պահանջները: Կրանք չեն ուղում անկատարութիւն, չեն իսկ պահանջում քաղաքակարգական ինքնորինութիւն, ավանսակում Աւստրիայի բարաւտարեան այն սուշագրաւ և սրասուռչ յիշատակագիրը, որ 22 աստղական շէնքերի ստորագրութեամբ ուղարկեց Եւրոպային և որ հրատարակեց մի շարք խոշոր օրգաններուն: Ապաստարները կոչ են անում, յանուան Բերլինի գաշնագրի, յանուան 28-րդ յօդուածի, որ արձանագրուած է մեր տիրապէշատակ 61-րդ յօդուածի կողքին:

Յուշագրաւ և արանական այդ մեզգործունը այն անսակեայի, որ թարգմանում է բողբոց ՚՚հպատակ՚՚ քրիտանեայ ազգերի իղնիրը և գանում է — նման է. Յ. Իսախանութեան, նման թիւրքական ազատամարտ հուտանի—Թիւրքիայ բարտարութեան գրաւակները գաշնանակցական, ֆեդերատիվ կարգերի մեջ:

Թո՞ղ իմանայ Եւրոպան—գրում են 22 անգամ կան հրամանատարները — որ մերը անհասանելի, անհնարաւոր բարեկեաններն ենք Յահմանարում թեան: Վիշու է, այո, որ հին սեփմի օրով մերը միայնում էինք անանձնաշնորհաճեան, ստացան փոխարէն այն արեան հեղեղների, որ անը թողփել ենք ի փոստ ասանեան կայսրութեան: Բայի մերը երկիրանով հրատարակեց Երանից, յուսուցիչ, որ նոր սեփմի կրտսեղի անբողջ կայսրութեան համար կարգի, անաղագրութեան և բարտարութեան պայմաններ, որոնք սեփականութիւն են արեւմտեան մտղուարդներն...

Եւրոպան պէտք է նաև իմանայ, թէ ինչ ձևով էին նոր սեփմի ապի ընտրում մտղուարային ներկայացուցիչները պարլամենտի համար, ինչպէս էին սահմանում օրենքները և ինչ ձևով էին գործադրում: Ընտրողական սրասեղը—չստ նահպատական, նեղեան — ունի որոշ սենզնց... և պարլամենտ

ահպարեն մեծամասնութիւնը իրաւ՝ միմիայն մեկ տարր—սամսիւնները: Օսմանեան կայսրութիւնը, սահմանեալ արական և եթիմի ներքոյ, շնորհէ իր սաղգաշնան կան բազմարհութեան, կարող է լինել միայն զանազան կան, կօնֆեդերատիվ... Արարական սրասեղը այնպէս է սահմանուած, որ բողբոցին շնչուած են ասանսի սաղգութիւններ լեղունները: զա միանգամայն բռնաւոր և կատարական մի օրենք է:

Աւելացրեք այդ բողբոցին, որ նոր սեփմը չէր կատարեց ոչ մեկը իր խոստանքերից և չարագարացրեց իրեն վրայ դրած յոյսերը: որ նա չէր շինեց անգամ անարտաքին ուղիներ, կամուրջներ, երկաթուղիներ, քարափներ, որ նա ձեռք չ'առաւ անգամ անհասարական միջոցներ՝ հանրային առողջապահութեան ու բարտարութեան համար, — և այն ժամանակ մեկ պարզ կէ լինի, թէ ինչու ապաստարեց այլման մողուգորդը այդ շնչող և աղքատացնող սեփմի գեմ... Մենք շատ լու գիտէինք, թէ որքան թող ենք կայսերական հջոր բանակի հանգեպ, բայց շարունակեցինք կունչ, միակ նպատակ ունենալով՝ հրահրեցիք — րե մանեան պետութիւններ իւշագրութիւնը մեր ազգային դասեր վրայ:

Մենք երգաբանան ենք ստորագրել և սելի բարձր կարգի նկատում ենք մեր քանակաութեան ձգտումները, որոնք սղեարում են այլման մողուգորցի սրգէն մի շարք դարերից ի վեր: Մենք ինչդրում ենք մտցնել միայն չեն այն ազգային ինքնորինութիւն, որը հնարաւորութիւն կը անայ մեզ՝ մեաւ օգտանեան կայսրութեան ծոցում, ի բրև գործուն, արգասաւար մի միութիւն, ի բրև անաղագեմ ու զարգացող մի ազգ, որ գիտակից է իր իրաւունքներն ու պարտաւորութիւններին:

Բերլինի գաշնագիրը ապրում էր Ապրում են 28-րդ, 61-րդ շարքատակի յօդուաները: Ալթանական շիտմուք մի պերճանայ նապոլոյ և դրանագրական յօդուաների այդ տիրաշնչել կենտունականութեան Եւրոպանը ապրում են Երիտասարդ Թիւրքիայի յանցանքով: Կրանք կ'ապրին, բանի դեռ կը շարունակի պանթիլիքիզմի ՚՚միտրոզ՚՚ և մուլիչ քաղաքականութիւնը, բանի դեռ տիրապետող տարրը չի արդի յարգի սն թիւրք մողուգորցի սրագլան, անհետնութի իրաւունքները: Այսօր Ալթանթիան է, վրայ կը լինի մակնդանիցի, հայերը կայրական նահանգներում չի՞ շարունակուան տիրապետող տարրը չի արդի յարգի սն կան կամայականութեան և գաղանսութիւնները: Կարտակ անի երիտասարդ Թիւրքիան՝ իր ՚՚հպատակ՚՚ բողբոց ազգերին հասցնել դաւանութեան յուտահաւանութեան բազմաթիւնեան և նորին սահագար սրտեղուութիւն հաղորդել բերքիեան գոչնագրին, որի պայտարութիւնը նա թեղել էր ուղում սոսանեան սահմանագրութիւնը հաշակեղան յետայ...

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՈՒՐՈՒԱԿԱՆԷ

Մուտքի պէս պայծեց Գերմանիայի սնունդի միջոցով թիւր Մարոկկոյ Այն ժամանակ, երբ քրտնախան և Օպայնիսն, օգուտելով այդ գործարար երկրի անընդհանական վիճակից, թափում էին այնպէս երեց զօրքերը և գրում Տղաբաժիններ, Գերմանիան ևս յանկարծ որոշեց Տրուպարի նշանակ և գրուեց Մարոկկոն փորձել մի նուաճանքիս—Ազգաբնիկ Բուրգերը պետութիւնների դիպլոմատներն էլ Տաւասարացնում են, որ այդ գրուումները ժամանակաւոր են, որ անընդհանրութիւնը գաղափարը յետոյ, պիտի յետ քաշուին, յարգելով Մարոկկոյ քաղաքական անորոշութիւնը Բայց յետ միայն կեղծ, մակնայելի խաղեր են, իրօք բուրն էլ Տեառնագում են նաճումների, բարձր էլ ձգտում են յոշտել համեզ պատուը։ Երօք խախտած է Ալլեհիբուսի հռչակաւոր դաշնագրութիւնը։

Սակայն այդ յոշտումը չի կարող անցնիլ ազանց խոշոր քննութիւնի։ Քրտնախան չի կարող հաշտուել այն մտքի հետ՝ որ իր հօրեանութեամբ, իր Ալեքիբան գաղութների մաս հաստատելի չէր ու երբեւեղ հակառակորդը—Գերմանիան—իր յարածուն ու Ֆաւարում սղգաբանկութեամբ, իր անստանկ ու քաղաքական յարաբերութեան անորոշութեամբ... ևս առանկ՝ որ իւրաքանչիւր մի վեճ հետաւոր Աֆրիկայում պէտք է լուծուի անհրաժեշտաբար հսկողութեան հայկաների մէջ...

Կէ նորէն ահա զոգանջում են ահազանգերը նորէն պատերազմի ու բռնակցի պայտանքի և գործում քաղաքակիրթ մարզիկութեան վրայ։ Եզվեն մատուցել երկուստեք յուզում և է վրէժնեղի ու սպանական ճիշդ արձակում։

Քրտնախան շատ մեղծ քաղաքագործի կեանքով առաջագում է իր non possumus-ի գահանջը Գերմանիային, հասկանցնելով, որ այդ վերջինը չի կարող յարասե կայան հաստատել Ազգադիտուն ևը համակերպի՝ Կայդերի վէս կառավարութիւնը, իր գառու ժեսու անկուց յետոյ... Ահա խնդիր։ Եթէ Գերմանիան մեռնական լինելու պատասխանը դարձ էր Գերմանիան այդ գեպքում գուցէ յոյս ունենալ նորիսկ առանց թնգանութի ուժին դիմելու, արհամարհել Գերմանիայի պահանջները և անոր ստու գնել Մարոկկոն Ապիյան, Քրտնախան բախտից, կալ երբորդ շահագրգռած պետութիւնը—Անգլիան, որ նոյնպէս ընդառնում է և գերմանական յաւակնութիւնների դէմ... Անգլիան չի կարող, արգարե, հանդուրժել, որ իր ծոյցին մեծագոյն սուղեց կայան հաստատի Միջերկրականի վրայ, ուր նա գրեթէ միահեծան է։ Այն ինչ գերմանական կապիտալիստների շահը թնգանութեան է՝ անծ գնով մուսը գործել աֆրիկական նոր կառուական վարչերի մէջ, ուր կան հանքեր ու այլ գանձեր շահագործելու...

Թանկութիւնները աննշային կերպով առաջ են մղում Գրմանիայի և Գերմանիայի միջև, այն ինչ մտմուլը քաղաքագետ մարգարէների ընթերցի հրամաններում և անդադար իր կուսակցութեան ու գուշակութիւնները յուզած աշխարհին...

ՍՕՅՒԱԼԻՍՏՆԵՐԻ ԳԻՐԳԷՐ

Բողոքի ցոյցեր սկսեցին հնարաւոր պատերազմի դէմ—աննեց առաջ սօցիալիստ կուսակցութիւնների

կողմից որեւէ եղ ի գործի դնել Ըլուսագործի և Կոպենհագի միջազգային կոագրեսների որոշումները

Ազալուց արդեն, պարլամենտի մէջ և միախնդրեցած Քրտնախան սօցիալիզմ հռչակելով կր իտալացիներ ձայնը, գգուշացում էր հայրենի կոռապորութիւնը վտանգաւոր արկանների դէմ։ Ժողուէ կանխ նիզակներ է ընդդէ Մարոկկեան Վոշմարի առթիւ. և այժմ ահա նրա յոսեանազ գաւշակութիւններն են, որ ազգաբացան, Քրտնախան քրգուած մի բուն գիշտող և աւարտանը կադիտալիստներից, միշտ աւելի է աւելի խորատուզեց աֆրիկական արկաններում, մինչև որ վնգը հասաւ առաջնապը և Քրտնա-գերմանական յարաբերութիւնները նորէն սրեցին։

Ազգական—հակոչական և Բրիտեյի Միջազգային Սօցիալիստական Բիւրօն։ Կա զիմեց բոլոր ազգերի սօցիալիստ ներկայացուցիչներին և թնջադրեց, անհրաժեշտութեան պարագայում, գումարել Բիւրօն նիստ «Իրոշակի» խմբագրութիւնը ստացաւ հեռուեղ շէքքաբանակը Ազգ Բիւրօն գործադիր մարմնից։

Բոլոր երկրների սօցիալիստ կուսակցութիւնների քարոզարարներին ու պատգամարարներին

«Գերմանիայի յանկարտան որոշումը՝ զիկելա Մարոքի մի գրանցում, աւելի ևս նախարցում է այն իւրան յարաբերութիւնները, որ գուրթիւն ունին ներկայումս շահագրգռած պետութիւնների միջև։ Եթէ անհրաժեշտ միջոցներ չենք առնելու համար, ժամանակ պատահ էր համարում գումարելու պտղաբաւարական ժողով Գերմանիայի, Քրտնախանի, Ապալիայի և նյիլ իսկ Միջերկրա-նիայի սօցիալիստների կողմից, կը ձնգրէի ստիպողաբար լուր առ ինչ։

Եղբայրական ողջոյններ
Գրծադիր Մարմնի կողմից՝ ԿԱՄԻՆԱՍՏԱՄ

Այդ շըրաբերականին պատասխանել են շահագրգռուած երկրների պատգամաւորները։

Է Գ Բ Ա Մ Գ Ք Ա Պ Յ Ի Ա Ն (Գրմանիա) գրում է ի միջ ողջոյն։

Պ վառագը բաւականաչափ անխուսափելի չը լինելով... մեզ պիտի գոհանալ առայժմ խորհրդակցութեամբ։ Բայց եթէ նա անի և գառնայ պատանական՝ մեք ստիպողաբար կը խնդրեք առանց նորիսկ նախապէս խորհրդակցելու սղգային մասնաճիւղերի հետ՝ հարկիքն անմիջապէս Միջազգային Սօցիալիստական Բիւրօն նիստ»։

Մ Կ Գ Օ Ե Ա Մ Գ (անգլիական աշխուսաւորական կուսակցութեան պարագային) գրում է.

Եթէ Մարոկկոյ ներկայ վիճակը յարտակի, պէտք է որ շահագրգռուած կուսակցութիւնները համաձայնութեան գամ՝ հրաւիրելու Միջ Ազգ Բիւրօնի ժողով և միևնոյն ժամանակ կազմակերպելու հրատարակարի մի ցոյց, ուր պիտի խուր ընդ որ ազգերի սօցիալիստ պատերազմները Քողովը և ցոյցը պէտք է աւելի ունենայ չեղող հողի վրայ, որինսկ Բրիտանեալում՝ Բ Ե Բ Է (գերմ. սօց. կուս. պարագային) գրում է Ծիրիկեց։

՝Նսում եմ, որ շուտով պէտք է գումարել Միջ Ազգ Բիւրօն նիստը Մարոկկոյ առթիւ. ևս մասնաբեր եմ մասնակցել, եթէ ինչ այդ հնարաւոր լինի»։

քերից և տրոնք մինչև օրս էլ, իբրև հասարակնագաղափարական ժարմին, բարձր են առին մի անգոյն ու անօգուտ գոյութիւն:

Բացառութիւնները, սնշուշտ, կային այդ անճարայրը դպրոցի մէջ—ողջալի կը լինէր, եթէ ընտ. չը լինէին—և նրանցից էր Գեորգեանը, Մարգարիտը Թուսաստանի Հոյի վայ Թուռնը եւ առկա երկու տեսակ տնային ընտանիքներէն: Բացառութիւնները զինովստեմ էն վարդապետութեամբ, զանտեմ են մի մի անարգալու երկրպագուներ անճարու ու մտեւանք, ինչպէս Նախնի շրիտանանները, բայց և անկեղծ ու յարգելի իրենց զին, գազարաբային յայրըշտակութեան մէջ: Եւ նրանք վաղու՞մ են զէպի գործ, զէպի վառնք, վազու՞մ են առանց յետ Նայելու, մի սղբ տուուու Տաւտատմով օպարտախնւած, — մի Տաւտատմ որ թուում է երիտասարդ նորնմաններին, իբրև ին տեսակ տնային բազմութեան համագործակցի, որ բաւական է քարոզել, որպէս զի այնտեղ տակնայր լինի մարդկային յարաբերութիւնները յեղաշրջելին, բացն ու առաւանքը վերանման Գեորգեանը այդ տնայինք էր: Փանտարիկու և զօգանագաղա՞ մինչև աննրեղի ծայրայեղութիւն Փանտարիկու և արարանքով, ժամանորայէտ, հակապաշտակցական իր պայքարի մէջ (2Է՛ նորահաստաների գլխաւոր մտահոգութիւնն էր՝ դուրս մղել «Գաշնակութիւնը» կովկասից):

Ուրիշները կան — ևւայ խանդավառ ու նւայ ծայրուր հոգեբանութեամբ—որ հետեւում են հոսանքին լոկ երանական բնագոյի գրկում են վարդապետութեան գործը, լոկ իբրև ձօղայի պաճանք, սնպիր են անում եւսանդով բաւերն ու Քորմուշները, առանց երբէք ձգտելու օրէէ դրական պարունակութիւն հարդարելու այդ բաւերին, առանց երբէք զեղեցկացնելու վերացական Քորմուշները իրական գոհարեութեամբ... Չօրի յարտուէ կրողից ու շատ թէ թէ լուրջ մասպատարի՝ այդպիսիները սովորաբար գնում են լցնելու կարիէրականների և ֆրագային հերոսների շարքերը: Գրանց թիւը լեզու է կովկասում:

Գեորգեանն, այդ բացառութիւն էր և թերեւս ամենա բախտաւոր բացառութիւնը այդ հասանքում. նա թերևս ամենաբնութիւն, ամենամաքուրաց, ամենագոհաստելի զէպն էր Տնայական օտարա-գեմեմբարտայի մէջ, որ առհասարակ զի փայլում էր անպարտի բաւական ու օրակով որ միտարդեթի երիտասարդ նահաստիկ յիշատակը, եթէ ասէինք, որ նա իր ամբողջ կարիէրի ընթացքում եղել է օտակ բացառական առաքելութիւնների քարոզիչ, ղէգալիստ՝, անճարային, սակ տարածան է ֆրագայով մի գրականօտար: ինչպէս շատերը իր համարհանքերից: Ո՞վ գիտէ... զուգէ մտակ անցեալի փոթորիկու թուականները կովկասում, ազգայնական մտերին բաղնիքները: Հայ ժողովրդի լքւած, անօրինակ վիճակը նրա անդաբարձ՝ յօշոտանները և զրացնները, բոլոր դրացիների, շարախնդաց ու անիրես անձգութիւնները—գոցէ այդ բոլորը փոքր ինչ ազգեց երիտասարդ քարոզչի վրայ, մեղմելով նրա մերանական կամօտարիտիզմը՝ զարմանով նրան աւելի աւելիտա, ներշնչելով, որ մարդ կ ու թ է օ ն ր ե ո ը աւանզական մի գագոցում է, որ կարող է յաճախ կորչել իր արարած անհունութեան մէջ և որ Տար է— միտողպայտութեան ու սոցիալիզմի դրօշակը բարձր պահ Տնայով հանգերը — սիրել այդ մարդկութիւնը առանձին ուժ գեութեամբ ր գէմս այն փոքրիկ, հարազատ հասածի, որին մենք պատկանում ենք մեր թող որ անհասական հարստութիւններից մեր բովանդակ գոյութեամբ...

Ոչ, Գեորգեան միտիայն խօսքի հերոս չէր, այլ և գործի, վառնիչի նա նեւուց Թուսաստանում ամենամտեւանագաղափար անհատարեանից, ուսկից սովորաբար չէն ձեռնպղպած գիրութեամբ: Մի քանի, սակաւ բանասիրելու և երկար ժամանակ մաշեց բանտերի զանգերը: Մի քանի անգամ աղողց փակել, ծանր, մահացու իրական: Արկանաւոր էր նրա վերջին փակտար Սիբիրից, որ բըշու էր Ալիանտարիէի, արտաստարիտի և այլ նշանակու ուսս սցարտականների հետ, 1905-ի մրկալի անցքերից յետոյ, երբ

Պետերբուրգում գումարեղ էր հաշակաւոր խորհուրդը բանտարական պատգամաւորներին՝ Գեորգեանը մասնակցում էր այդ պատմական խորհրդին, որ մի յայտնի ժամանակ ղեկավար էր Թուսաստանի նախապետը, սարսափի մէջ պահելով ցորի կառավարութիւնը:

Հուսագորտում էր, որ վերին անգամ տեսանք նրան 1907-ի Միջպայային Սոցիալիստական կոնգրեսին Սիբիրից նոր էր վերագործել և նպաստ էր նոր թեոհիքների օւարկանների Այդ ծարաւը նորեն մեղց Գեորգեանին զէպի երկրի, զէպի կովկաս, ուր շատ շնացած՝ ձերբազաւելցն էր — նորէն բանտ... Այնտեղ, ինչպէս ին անհայտաւոր պարիսպներում, սարսափեցուցիչ ռեալիստութիւնը այն զեղեցիկ պատարներին — յարստութեան մտարտուտ արշալոյսի՝ և ցարիզմի վերահաս հոգեւ վարքի—արդեք անպէս թեւաւորում էին նրան 1899-ի Պետերբուրգեան ժողովում...
Մ. Վ.

Հ Ս Ս Ր Ս Կ Ա Գ Ի Տ Ա Ա Կ Ա Ն
Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Չ Ա Գ Ա Յ Ո Ւ Ս
Ե Ի
Տ Ե Ս Ա Կ Ա Ն Ը Ի Դ Ն Ա Ն Բ Ս Յ Ո Ւ Մ Ե Ն Ի *)
(Մեր աշխարհամայնացի հիմքերը)
(Վերջ)
V

Պատմութեան սարսափները և մարդկային դասողորհիւրը. — Տարեանայպաս արարկալականութեան ոգով. — Սպեմեք և Հեգել. — Ներկայական գործի դերը. — ճեմեսական մասերի կարգը, իբրև ծարեայնոյապօս Երկրի կարգի փոխակարգի փոխակարգի — նրա ծնունդը. — Հեգել, ձօնբարե, Մարքս. — Հեգելիան մեթոդի կրկնակումը. — Մտտի սիգի վերական Երկրի կարգի իրականացումը. — ճեմեսական պատմական կարծեմարտարիւրը. — Միտիայն դաստարակային կրկնելը յն վարդապետի մէջ. — Միտիայն հիւրական մղումները յն մարդկային բնութեան մէջ. — ձեմեսարտիւրի և պատմութեան. — Իդէօլոգիան և ճեմեսական խարիտը. — Դասակարգների և անհատների դերը պատմութեան մէջ. — ճեմեսական մասերի կարգը և փիլիսոփայական էությունը. — Մի քանի արարտարիւր արարկային մեթոդներ յն հնագույնում: ճեմեսական պատմական հրամայաններին. — Տրայտի տուրեաները — միջ ուրիշ ազգայնացի. — ճեմեսական մասերի կարգը մեր հայկական միջպայայտում. — Ճափարակարգի և գրականութեան — ձեմեսարտիւրը — օր կեցիկ և սոցիալ գործեանի համարակարգում մէջ. — Պատմական զարգացումը ընթացում է երկուսի գործակցութեամբ. — Այդ համագանցը, իբրև գրական մեր իդէալի իրականացում. —

Գոյութեան կո՞ւ...
Սոցիոլոգը, պատմագիրը — ասում է Սոցիոլոգը — պէտք է զերթ լինի զգացումն էրի տիրացեալութիւնից. մարդկային պատմութեան անցքերն ու երկուցները—զրկան թէ բացատրական—նա պիտի հետազօտէ պար, սնխուր ճանդակները, առանց հրեմանքի ու ցասումի... Որովհետև ամենազարեղի իրողութիւններն անգամ իրենց սեղն ունին տնայնական և սոցիոլոգիայի մէջ. — և նախամարդու կոչու ու գոհեցիկ սնա...

*) Տես «Բրոսուր», 1911 թ. 2:

պաշտութիւնը որ ընդունակ է մեր երեխաների ծիս-
 Եղը շարժել, և՛ համաարած մարգարէ երու-
 թիւնը, որ սրբագործուած էր յաճախ կրօնական
 հիւսուածքներով, և՛ գերութիւնը, որ եմթարկուած էր
 միջուակ որ մարգարէները ստանալու, զազիր դրու-
 թեան, և՛ այն արևմտի պատերազմներն ու հեկա-
 ւածները, որ լինում են մարդկային պատմութիւնը,
 և՛ այն վիթխարի գոհոյային բուրգերը, կերուած բիւ-
 րուտ զոհերի՝ բանկերի, որ սիրանները ի ցոյց են
 դնում վաղեմի գարեբուս, իբրև յաղթութեան կոթող-
 ներ, և այն ևայն

Դիցե՛ք որ իրական է, բանական է՞, *Was wirklich ist, ist vernünftig*... այսպէս էր հուսակն փիլիսոփայ
 Լեզել 19-րդ դարու սկզբում, այսպէս հուսակն է
 Սպինոզայի... Մաքի երբև տեսաներ, որ օրէնքա-
 վիշտի — առարկայական — մասնազու-
 թեան — սենսացը ներխայտուցիչներն են

Դիցե՛ք ոչ խեղճ այլ հասկանալ — սակ է մի
 այլ տեսան, զեռ 17-րդ դարում, Բարուի Սպինոզայի
 Իսկ հասկանալ է *comprendre, c'est excuser*

Կնարուո՞ր է արգելոք... Բունութեան այդ վիթխարի
 կոթողների առջև, մարդկային անգթութեան արևմա-
 ինչ ժեստերի դիմաց, ներսնեան է համարեան աշխար-
 հազդրդ անիկների, կրօնական հաւատարմութեան
 զազիր անսարմաների, մասային շարժերի ու խորոյի-
 ների հանդէպ՝ հարաւոր է արգելոք պահպանել պող,
 անխուզ անգամահատի զիրը, իրաւա ձուլ զգացու-
 ների սիրայականութիւնը՞, Թանու ձուլ օրէնքով
 փիլիսոփայի եթերային բարձունքներում, չը ստեղծել
 չ'անխեղ, չ'ընդատանալ...

Այ՛, հարաւոր է չէ
 Որովհետև՝ մարդը սոսկ որոնող կենդանի չէ, այլ և
 բանական ու բարոյական արարած։ Որովհետև նա միայն
 չի թաւարում անուժ ու կրուարական զանգուանի պես
 տիեզերական էությունից ինքնզանդուում, այլ և աղո-
 ւում է երբեք զուր գալ ու բարձրանալ յորձանքից,
 կարողանում է գնահատել անցքերն ու երևոյթները,
 գնահատել այն չափերի, սկզբունքների, իրէալների
 սեւեկտից, որ նա ինքն է առաջարկել իր վերջուծող
 ու համարող ինչպսկանութեանը... Եւ այս նա կարող-
 անում է, համաձայն այդ գնահատութեան, անորինել
 իր ընթացքը, հակազդել անցքերի ուղղութեան վրայ,
 անգամայնցել այդ ուղղութիւնը, ըստ կարելոյն, իր
 սեպական նպատակների հրամայականին։

Մարդկային այդ սո՛ւրէնքի և՛ կարող է ինքնակայան
 ազդեցութիւնը պատմութեան վրայ՝ անվիճելի է։ Օրէնք-
 արկ աստիճանական, աստիճանային հոսանքի մէջ նա
 միւսում է արդէ գործած, յեղաշրջող ու նպաստակար
 մի ուժ, որ մերթ արագանում է հասարակական զար-
 ցանքի սլացքը, մերթ լծանցած, անայացած միջավայրե-
 րում՝ ծնունդ է ապին նոր, թարմացող, կենդանաւոր
 հոսանքների

«Ուրեմիտի» և «օրէնքի» —բարոյութիւն գործունք
 են Զարգացման ընթացքի մէջ փոխադարձաբար ազ-
 րող խթանող, հրահրող։ Օրէնքիտիտիտ և սուրէնքի-
 վիտի՞ չեն ներկայանում, որպէս հակամարտ ու սա-
 բամբո՛ք հայեցակէաներ, կրօնք կրկուն և՛ հաւատա-

բաղեւ անհրաժեշտ են՝ մարդկային պատմութեան
 յաւերժական պրոցեսը շուտաբանելու համար, նրանք
 երկուն էլ, կարելի է ստել, ձուլուած են ու հայուում
 մէկ ներգրանջ ու մենապաշտ (մոնիստական) աշխար-
 հայեցակէ անուս

Այ՛, մարդը խորհող, բնագիտող և գիտակից մարդը
 բնու չի հանդիսանում, իբրև անկամ մի խաճանի,
 իբրև անող մի առջիկ ժամանակի յորձանքներու
 Այդպէս կրկար բարոյութիւնը և՛ Սպինոզայի աստիճան-
 նապաշտ օրէնքիտիտը, բայց այդ դաժան ու միտող-
 անի տեսակէրը այժմ արգեն յաղթահարուած է
 Դրա հետ միասին փարատած է և զորացող եր-
 կիւղը, որ անխուսափելի հետևանք է այդ «աստիճանային»
 մեթոտիւններին... երկիւղ՝ որ մարդը զատապարտած
 է յաւեւ աստիճանային բարձր առաջ ընտելեան երկաթի,
 «անդիմադրելի» օրէնքները, երկիւղ՝ որ արգանաւոր
 տիեզերքը իր յընարկութեան (selection) օրէնքով ու
 զգոյութեան կուտի՞ անողը հրամայականով պիտի
 յաւեւ անդունայ հասարակութիւնների ճակատագրի
 վրայ, պիտի յաւեւ զեկամարէ նրանք շարժու-
 ու զարգացու-լը, պիտի անանէ ժողովուրդները արևմտ
 մրցակցութեան բնահան պատահարներին, պիտի յա-
 ւերժացնէ մարդկային սո՛ւրէնքի և՛ հաւատարմութեան
 պատահարը, հարստի ու աղքատի անբարեւոյ հակա-
 ստիճանութիւնը, թոյլերի ու հոգնների յուսահատ մենա-
 մարտը, մէկերի բարձրացումը, միւսների բնախուրձը,
 մէկերի խրախճանքը, միւսների հեծեծանքը...

Դեռ կան այսօր ևս Արևելասրբում այդ գաժան
 օրէնքիտիտի բազմաթիւ շուտագնէր, զարգիտական-
 սոցիալոգներ, որ հակամ են նեթաբերելու մարդկու-
 թեան զարգացումը տիեզերական զարգացման օրէնք-
 ներին, բացատրելու հասարակական երևոյթները զուտ
 բնական ու կենսաբանական պատճառներով։ Դրանք սե՛ն
 մասամբ, գրեթէ բոլորը պատկանում են —ինչպէս ար-
 ցեն բացատրելուց մեր նախորդ յօդաներում —
 բուրժուական, աւանանաւորհետ զատապարգերին, որոնք
 հաճելի է սրագործել գիտական խոսքով զբնական
 կարգը՞, հաճելի է կըլ անել «տիեզերական զոյա-
 մարտ» օրէնքներին՝ յաւեւանականացնելու համար
 անհասարակութեան ու աւանանաւորհետ ուժեղ
 երկրագնդի վրայ...

Գոյութեան կուտը — ո՞վ կարող է ժխտել այդ —
 անվիճելի իրողութիւն է թէ բուսական-կենդանական
 և թէ մարդկային հասարակութիւններ մէկ էաւ ժո-
 ղովուրդներ և պետութիւններ հիմուսը ժամանակ-
 ներում ընդել են, անդունդ գնացել չը կարողանալով
 պատասխան սուլ զարգիտեան անողը զգոյամարտի՞
 օրէնքին։

Բայց այդ օրէնքը —որի կիրառման միւս խոշոր ան-
 պատահարութիւնները տեսանք արգեն նախորդ յօդան-
 ներում —շատ է ընդհանուր, աստիճան, ասանգական
 կարելի է ստել, նա օրէնք է նոյնիսկ անշուք, անօրէն,
 տիեզերի, նա միւսում է և ինքնու. անշուք չիթի
 սահմաններում, արգանային բարձր համարակարգութիւնների
 մէջ։ Եւ ուր կայ աննայանային աստիճանի ու մոլորակների
 մէջ։ Եւ այսօր նոյնիսկ ընդարձակ հասարակութիւններ են յոյս
 ստանում «Տիեզերական կուտ», *Lutte Universelle*
 խորացրած Այդ ասանգականութեան անորոշութեան

պատճառով իսկ գոյութեան կուի օրէնքը չի պատշաճում, իբրև մտքի գոյութի նպատակը և ունի օրէնք: Եւս առանկ որ ներկայումս գոյութեան կուի համարեւ ձևակերպում աւցում է ոչ պակաս հզոր ու ազդու հասկանեալ յետ—Տարեբաշխութեան օրէնքը:

Չէրբն Ժամանակները, սակայն, միշտ ունիէ և տակի թաղանթում են քննդատող հարամները սպեկտրիզմի կամ «որբանակաթ թերիայի» դեմ. շեշտում են ուրիշ թեօրեաներ, որոնք ուղում են թեթափել քնութեան լուծը հնուանցի քնական աղբակների միահեծան ու ապրանքի ներգործութիւնը և բացահայտ հասարակութեան վարչարանը հասարակական պատճառներով:

Այդ դուռ հասարակագիտական թեօրեաների շարքում կայ մեկը, որ 15—20 ասորեանքի գիշեր ճանաչարհ և հարթում գիտութեան մեջ, հրուսիրով էր վրայ շատ կէք քնն շքանները ուղղութիւնը: Մեր խօսքը յՅնաստական Մատերիալիզմի մասին է, որ կըշտում է նորն պատճառան, գիշերաբնական մատերիալիզմ Թարեբաշխարշ յՈրեկովիզմի մի ալ անտակն է դա, որ հարի է ցուցարկը շատ թե բնը շքարաշնորհուն և քննադատել մեր Ժանթի ըմբռնումի տեսակէտը — ևս առանկ, որ նա ունի այսօր մեծ արժեքութիւն ու առաքանու:

Կար չէ և այդ թեօրեան վարչ Մարքս ձևակերպել է այն կերպ անցեղով դարու բուսականի թուականներին, սակայն մինչև վերջին Ժամանակներ նա, այսպէս ասած, սեփականութիւն էր միայն որոշ կուսակցութեան և ընկեր ընդունելութիւն զուտ գիտական շքաններու:

Ինչպէս անտան փակ մասնում է արդէն այդ թեօրեան փորձում է մեկնաբանել մարդութեան պատմութիւնը, որն գարուար վերիվարութեան ու յեղչերում ենը, ոչ թէ բնական կամ օրդանական (բար-կենդանական), այլ զուտ հասարակական օրէնքներով: Վերջինների մէջ նա գտնում է անտեսակ որն պատճառները և առիտ է նրանց տարբերութիւն, կշարի կարեւորութիւն, հաշտում է նրանց՝ արդէն միակ խթան—ազգայ, որ գանուում է բոլոր այլազան երեւոյթների հիերում և որ առաջ է մղում համաշխարհային պատմութիւնը:

Յնաստական աղբակների վրայ Ժանրանկով, Մարքս եւպեն Պոր բան շատաց, այլ միայն ձևակերպեց ու ընդհանրացրեց իր հուճկու և համազորը ուղեղով, մարքի այն բոլոր բեկորները, որոնք խօսել էին այդ կարգի աղբակների մասին, մինչև Մարքսի երևան գալը: Խօսել էին անասական գործունների գերի մասին 18-րդ դարում՝ Ստեփանիտ, Հերդեր և ուրիշներ, խօսել էին անկէ յտակն ու որոշ, 19-րդ դարասկզբում՝ Պրանսական պատմագիրները, Տիերրի, Գիլը ապա և Լուի Բլան:

Կար Մարքս ուսումնասիրեց այդ վերջիններին, իմացու նրանցից, որ Պրանսոյի բազմաբնական պատմութիւնը միջին դարերի մի գիշերի է, որպէս Վյաննանուար պղտոր երթու մեծ պատակարգերի՝ ֆեօդալականութեան ու բուրժուազմայի միջև: Եւ նա ասարածեց դասակարգային պատմութեան վրայ, յայտարարել, գրանով իսկ, որ այդ պատմութիւնը առաջ է մղում անասական

կան, նիւթական պատճառներով, որն ունի գոյութի նշան հասկանալի յարեանեան բաղիւններով որ շատ ուրիշ նշանաւոր Ժամանակակիցների պէս, Մարքսը ևս— դեռ պատմագիտական այդ ստուսնաթիւթութիւններից առաջ—յարգչասիրելի էր հեղեղի թողուլ փերիտիտուութեանը, որ է աւելց նշան հնուապատմեան իր մեթոքը: Կար Մարքս որդեգրեց այն հարազատութեանը և կիրաւեց պատմութեան փրկիտիայութեան մեջ: Նա չէ հնանեց իր սուսցլին ֆեդալիտիտուութեան բարձրագոյ մարգարեների աստորեղում մտ երես դարերից հեզելլան անսկը, անխորհի բանդագուշտներէից, յՊատգիարի ինքնաարգայում՝ իր օրովից, յհամաշխարհային Ոգում՝ քուսն շարժումներից, եւ կանցնա— իրբուսեալիս, իրապաշտ մասնորդանը ուղեարհը իր սարքերի վրայ: Նա մի խոսքով, հրամայեց եղեպիլովից և դարնեց մասերիտիզմի, նիւթապատմութեան մեջ:

Եւ մինչդեռ չէր զուտ եր բերում պատմական շարժման օրէնքները դասարանի գաղափարի ինքնազարգացումը՝ Մարքս—Ենթարկելով հեզելլեան ձևականութեան գաղղի, մասնաւորապէս Պոյերբախի աղբակութեան — յայտարարեց, որ գաղափարները չեն շարժում մարդկային պատմութիւնը, այլ որ մարդն ինքն է ստեղծում գաղափարները:

Պոյերբախն արել էր արդէն նորն ուղղաբաւ յայտարարութիւնը կրօնի աւթիւս նա արտասանել էր իր պատմական Ֆրազը. *Der Mensch macht die Religion, die Religion macht nicht den Menschen...* յՄարքս է ստեղծում կրօնը և ոչ կրօնը մարդուն... Պոյերբախ ասել էր յՊրիստանութեան ետիլիւնը՝ խորագրով իր ոմմահ—սեխասութեան մէջ, որ մեք կրօնական երևակայութեան ստեղծագործում բարեբեկ է և կ'ն էրը սոսի ֆանաստիկական արտացոլաններն են մեր սեփական, մարդկային ետիլեան:

Եթէ այդ այդպէս է, եթէ մարդն ինքն է արտագրել կրօնական ետիլեան ու գաղափարները, քապ—հարցանում է Մարքս—Ինչո՞ւ չ'անել, որ նոյն մարդը ուղեղը արտադրել է և բոլոր միւս գաղափարները՝ բազմական, իրական, բարոյական, գիտական, գեղարուեստական ևայլն:

Եւ նա յտեղում է գրական ներդաստութեանն թուլը այնպան գաղափարները, անբող այսպէս կըշտ սիշեւորգիան՝ դաղափարաբանութիւնը մարդկային արտադրութիւն է: Մարդկային ուղեղի արդիւնը են և բոլոր բազմաբնական, իրական, հանրային հաստատութիւնները:

Բայց ի՞նչ օրէնքներն տիրապետութեան արքի ի՞նչ բնօրի աղբակները մղումով է, որ արտասանել են այդ բոլոր գաղափարները՝ նրանք, հարկան, չեն նուեղ ինքնաբերաբար կամ մի հրաշալուր ներշնչումով:

Ահա այդպէս է, որ Մարքսի սգնութեան են գաղի ֆրանսիացի պատմագիրները իրենց անասական մեքնարանութիւնով: Այդպէս նա վճռականապէս խղում է հեզելլի հետ և բացատրում է պատմութիւնը նիւթական, անասական գործունների տիրական աղբակութեանը: Բայց նա պիտի գրիկեց չեզելլի գիտելի գիտելի և նիւթական պատմութեան:

Յնաստական պատճառներ մշանքնուար ջարդի տակ համաշխարհային պատմութիւնը առաջ է մղում հեզելլեան

լեան, զհակադրութիւններով՝ հակադրութիւնը առաջա-
ար ունի է—*der Widerspruch ist das Fortleitende*—
տակը եր չեզոքի, եւ հոգեպաշտ փիլիսոփայի այդ ինքնուրու
յշարուելը զարձա Մարքի սիրեցեալ բանանելը, նոր
բարդ սեռական վարդապետի Տոգրի Գաւառութիւնը,
ինչպէս և անբող աշխարհը, շարժում ու կերպարա-
նափոխում է ներքին ուժեղ հակասութիւնների զօրու-
թեամբ Ոչինչ չը կայ յաւիտեանկան, կայուն, անուս-
ան. յաւիտեանկան է միայն փոփոխական սրբոցեան,
լինելութիւնը, էությունը իր համայնացիւմ գեղեցկաբ-
կական արեւընդրով:

Ամբող պատմութիւնը զարգացման մի անհասանում
արցուն է Այդ էլ ըստ Մարքի, հեռեդիւն վարգա-
պետութեան յէ զ ա փ ո խ ա կ ո ն ընօյժը:

Եւ մոլեռանոց աշխարհը սիրով խաղաղաութեամբ
հոյովում է անձուրեց թեզի, անտիթեզի, սինթեզի
եռասարձան, գիտելիական բանանելը, որի կա-
մայական ու բանագրոսիկ կիրառումները սեռում է ենք
արդէ ուսուցչի մօտ *):

*) Տիեզերական շարժումը, ըստ չեզոքի, ըմբռնում է
գիտելիական ըմբռնով, եռասարձան աշխարհութեամբ-
թ է զ, ա ռ ա թ ի թ է զ, ս ի թ ի թ է զ Գրութիւն, հակա-
դրութիւն, համադրութիւն Անն մի իր, անն մի մտք
պարունակում է իր հակադրութիւնը կամ անտիթեզը, նա
միանգամայն հաստատութիւն է և բացատրութիւն: Անն մի
աւարկայ՝ գրելով կամ հաստատելով (թեզ, գրութիւն)
միտածանական ժխտում է ինքնինը (անտիթեզ, հակադրու-
թիւն), բայց այդ ժխտման ըն ջնջում, չի անհետա-
նում, այլ միայն ձևափոխում, գառնում է մի նոր աւարկայ,
մի անէն բարձր իրականութիւն, անէն բարձր ու հարուստ,
որ կըլում է ս է թ է զ կամ հ մ ո մ գ ր ու թ է ի թ է յ
Այդ նոր իրականութիւնը իր հերթին՝ հաստատելով
անմտածան ժխտում է, առաջ է գալիս նոր սինթեզն է
այդպէս անէնը:

Ահա հեռեդիւն հաշակար ըմբռն Այդ տիեզերակով է
կատարում, իրականութիւն փիլիսոփայի կորեթիզ, կորեթիզման
էությունն սկսում իր սկզբնական շուկեանց, երբ գաղա-
փառք կամ Տիեզերական Ոգին (*Idee, Weltgeist*) գոյու-
թիւն ունի որ սակ կարողական սինթեզում, պարզ ջնն, երե-
րային ու անբանական գոյութեամբ է այդպէս շարունակում
է զարգացումը—գրութեամբ, հակադրութեամբ, համադրու-
թեամբ—անցնելով միշտ վերացականից գեղեց կոնկրետն առ
շարժելով, անարդեց գեղեց սրբու... միշտ որ նա հասնում է
էր ժամանակ կետին, երբ գաղափարի զարգացումը յան-
գում է իր բացարձակ կատարելութեան, երբ նա գառնում է
բացարձակ, համարանպարհի ճշմարտութիւն—գերազայն
արգաթեք սիրելիական կերպարանափոխութեան:

Մտքային պատմութիւնը այդ ընդարձակ էությունցայի,
այդ լինիլիստի շրջանի մէկ զտան է և բարձրագոյն զտի-
ներցի միջն Այդպէս է ստում չեզոք Ասկայն մեք ջննք
գառնում այդ մեծ ու զարգացալուստ փիլիսոփայի մօտ
պ ո մ ա փ ա ն ը ու լ ը լ ը յ յ ա յ ի բանաւոր մեղաբա-
նութիւն, սեռումն է ենք, ընդհակառակը, մի շարք խոշոր
գիտելիներ, իրականութեան ինքնաթիւրակներ Մեղաբար,
հարուստ, նոր անբող փիլիսոփայական սխառնէն թէ մի նոր
հետազոտութեան ըմբողը: Միտեցեք մի հոյակապ պատ-
արած եր, մեթօքը—բանագրոսիկ, կամայական մի յօրինակը:
Չեզոք թարանը իրականութիւնը, գառն էր այն՝ զլինի-
լուցի Առաջին, անմասնական գոյութիւնը նրա համար՝
գաղափար էր, անմասնութիւնը և նպանի իր թէ մաս-
նացիլ է աստիճանաբար տիեզերքը, մարգրութիւնը կայուն
Մեք համար որ առաջին իրականութիւնը ինք յիմական
սիրելիքն է, որ զարգացիլ ընաշնչել է գարեթի անհու-
նութեան մէջ է սրից առաջնացիլ են աստիճանաբար կենտրոն,
գիտակցութիւնը, մտքը, բանականութիւնը:

ՊԱՆԻՆ ԻՆՉ ԱՐԱՎԱՆՈՒ ԱՐ ԲԱՅԱՊԱՐՈՒՄ ԵՒ ԲԱՅՈՒ Ի ՍԵՂԻ
ՊԵՂԵՆՈՒ, ԱՆՀԵՄԱՆԱՅՈՒ՝ ԵՐԿՈՅԹՆԵՐԸ, ԸՆԴՀԱԿԱՌԱԿԸ,
ԳԱՐԳԱՌՈՒՄ ԵՆ, ԿԱՍԱՐԻԿԱԳՐԱԴՆՈՒՄ, ԸՆԹՆԱՆՈՒՄ ԵՆ
ԳԵՂԻ ԱԵԼԻ ԲԱՐՔԻ ՃԵՐԸ ԱՍՅՈՒ ԳԱՌԱՆՈՒՄ ԱՅ ՈՂ
—
այս, այսն զգունաւով միանգամայն այս և չէ, ոչ-ը
միանգամայն ոչ ու այս,—հակադրութիւնները հաւա-
արակաւում են, իրարու չեզոքացնում, սեղանադրւում,
երկու հակասական մտքերի ձուլումը կազմում է մի
նոր մտք, որ այդ երկուսի սինթեզն է, համադրու-
թիւնը, այդ նոր մտքը առաջ է մղում, ցուցադրելով
երկու նոր հակասական մտքեր—գրութիւն ու հակա-
դրութիւն—որոնք նոյնպէս ձուլում են մի նոր անտի-
թեզի համադրութեան մէջ: Ծննդարարական այդ ոչ-
խառնուրդի առաջ է գալիս մտքերի մի նոր խորակու-
թիւն Այդ վերջինն ևս իր հերթին հնազանդում է
նայն եռասարձան, գիտելիական շարժման արեւընդ
Առաջ են գալիս այլ սինթեզներ, մտքերի այլ խորակու-
ցութիւններ՝ «կայն ևայն» (*h. Marx: La Misere de
la Philosophie*), այն օրերքին են ենթարկւում բնա-

նախնական բացարձակ Գաղափարը (*die absolute Idee*),
որ ըստ չեզոքի միանգամայն ի յ ջ՝ և և «ՈւՆ Ի Ն Չ» (*Sein
und Nicht—Sein*), գաղափարութիւն, անէությունն և որ սա-
կայն կրում է իր մէջ—այդ գաղափարութեան ծոցում իսկ—
պատեցնելի, կարողական սինթեզի մէջ՝ անբող շարժելի
սինթեզը, զո կերն բոս իրեանն արժանաբանական մի անհ-
թեթութիւն է, մի մարմնացած հակասութեան Գա մի
սեռակ տարաբարութիւն է *ex nihilo*, Ոչ ի թ թ:

Եռասարձան ըմբռն իմացականութեան հակասական մի
խաղ է կարելի է, անտարակայ, գառն ըմբռնում, պատ-
մութեանն և զտն մտքի, արժանաբանութեան աշխարհում
բազմաթիւ օրենիներ, ուր կերտակն են հեղեկեան եռաս-
արձան ջրածանալները, գիտելիականութեան՝ թեզը, անտի-
թեզն է սինթեզը, սակայն այդ չէ նշանակում, թէ ընթաց
կիրտակն են հասարակապետ տմեն տեղ, բանական ու պատ-
մական էությունցայի բարդ վարքեաններում:

Այն եռասարձան Փորձուցն հեռեկելով իրեալիտա փիլի-
սոփան բանաւում է մարգային պատմութիւնն ևս երեք
մեծ շրջաններ:

1. Արեւելեան
2. Յուն-հռոմեական
3. Գերմանական կամ Արեւմտեան:

Ուսցորտան Ոգին մեկնում է Չիտաստանից, շարժում է
չեզոքաբան, Պարսկաստանի վայրով գեղեց Եփրատու, անց-
նում է Եւրասիական, արեալեց Ճառն, այդ Գերմանա...
երեք չէ քննելովով երկու անգամ միևնոյն վայրում և
երկու վայրում՝ միևնոյն ժամանակ Առաջին շրջանը—արեւ-
ելեանը—թեզն է, գրութիւնը, երկրորդ՝ անտիթեզն է,
հակադրութիւնը, երրորդ՝ սինթեզն է, համադրութիւնը:
Գաղափարական վերջնական նպատակը լինելով ու զ ս ու
ա թ ի թ է ը ը առաջին շրջանը այդ պատմութեան տե-
սակեանց գեղեցն է կամ գրեթէ ոչինչ. զա արեւելեան
բացարձակ բնականութեան է. ուր ժողովրդային գաղա-
պանները գեղեցնում են անտեսական հայ անշարժութեան
մէջ, ուր չկայ մասնադրութիւն, կամք, գիտակցութիւն, ուր
է կ ի կ է մ ի ա յ յ ո զ ա տ, այն է, միանգամայն թաղա-
ւորը: Չիտաստան այդ շրջան անմասնափայլ ճմուշն էր Գրս
համար և չեզոք ընտրում է այդ սինթեզները, իրեն շուկեան
իր պատմական էությունցայի, իր եռասարձան Փորձուցի:

Երկրորդ շրջանը՝ յոյն-հռոմեականն է Այդպէս մարգ-
ային անհասանկանութիւնը, ոգին, գիտակցութիւնը սկսում
են արթնանալ, սթափուլն ճանաչել իրենց իրականութիւնը:
Բայց այնուամենայնիայ, այդպէս չէ հասնում լիակատար
պատմութիւնը, այդտեղ ազատ են գեղեց բարքը, այլ միայն
մ ի թ ո ի թ ար:

կան ու հասարակական բոլոր երևոյթները, ամբողջ տիեզերքը Գրութիւն, հակադրութիւն, համադրութիւն... Թեզ, անտիթեզ, սինթեզ Եւրաքանչիւր մի առարկայ, մի հաստատութիւն, մի երևոյթ, ժամանակի որոշ վայրկեանում, կրում է իր արգասիքի մեջ իր հակասութիւնը (անտիթեզ)։ Նա դասն է՝ և նա չէ... Երբզհետև իւրաքանչիւր մի վայրկեան իրենն ու երևոյթները ենթակայ են փոփոխման, յեղաշրջման, եւլոյնդիտի։

Ահա առախի ձախաղորման աշակերտների վերականգնումը

Սինն ինչ մարդկային պատմութեան մեջ, վերանուում է, ըստ Մարքսի, անտեսութեան, որպէս միակ պատճառական պրիւրին, որից իրրթ էրդեում են մնացած բոլոր հասարակական երևոյթները։ Սինն մի հասարակութեան մեջ, պատմական մի յայտնի վայրկեանում՝ անտեսակ ու կազմը ոյսինքն արդիւնագործութեան, բաշխում, փոխանակութեան ձևը, սեփականատիրական յարաբերութիւնները հանդիսանում են որպէս խաբիտ այն ինչ բոլոր միւս հաստատութիւններն

Երբորք շրջանում, վերջապէս (արևմտեան Եւրոպայում) ըստ Հեգելի ու գաւտեն ըստ Բոլորը։

Թեզ, անտիթեզ, սինթեզ...
 Սակայն, ահա թէ որտեղ է այդ բառախաղի անհաշիւ կամայականութիւնը։ Ինչպէս տեսանք, Հեգելի ծագ պատմութիւնը սկսում է արեւելեան պետութիւններով և անմիջապէս 2-ին աստիճանով։ Այդտեղ է իբր թէ կազմակերպել պետութեան զարգացումը, որից զուտ Հեգելի համար չէր վայր պատմութիւնը 2-ին աստիճան, որս անտիլ համապատասխանում է մարդկութեան ժամկետան հասակին, ինչպէս որ Գերմանիան—ժերմութեանը բայց 2-ին աստիճանը ասան է շատ ասան կար, սպրում էր անհաշիւ զարբերից կ'ներ, երկաթագից այլ և այլ ծայրերում միջնուար մարդկութիւն, սպրում էր մարմուտը հորքաներով, ասհմբով ու ցեղերով, նահապետական, մարդպետական զերգասաններով։ Այդ մարդկութիւնը, ուսլ շրջանը չէ հետաքրքրում Հեգելին Եւ սակայն, այդ վերջնութեան ու բարբարոսութեան զարբեր անհրաժեշտ անխտասխաններն են մարդկութիւնը եւլոյնդիտի։ Կարծիքն է նուէն ըստ Գեգելի թէ Բոլորը Հեգելի չէ զարգումը որտեղով։ Նա յուշատում է մարդկութեան զարգացման պրոցեսը, կամայականորեն զուտ է նետում նրա մոնցիլ ու ահալին ու ուշադրում հաստատ, որովհետև այդ հաստատը չէ երկաթագործութիւնը հեգելեան պետութեան զարգացումը և որովհետև նա չէ ժամանակ եւտասխան Բորդալի շրջանակներ, չէ յարմարում այդ Բորդալի պահանջներին՝ Պեդըն է «պիւն» անպատճառ 2-ին աստիճանով և վերջապէս Գերմանիայով, ջանքի որ այդ շրջանում միայն հնարար է կիրաւել փիլիսոփայորթիան իրենտիպի բանաւներն ու բառերը։ Սակայն, որի պիտի մարդկութիւնը։ 2-ին աստիճանը (հեգելեան իրենտիպ) չէ ներկայացնում մարդկութեան ժամկետիւնը և պատմական եւլոյնդիտի չէ վերջնում Գերմանիայով Էւտ հնուտ և այդ անտիթեզները, թաղում պատմական ու նախպատմական խուտը գիբերի մէջ։ Էւտ հնուտ և է պատմութեան վաղեմական հակադրանք, խորատուպած անվերջութեան մոլշներում։ Մարդկային պատմութիւնը, կարելի է ասել, զեւտ որ է սկսում գրեւ չէր կալ ինչ ինչ ամամարդկային թաղարկութիւններ, բառի ճշգրիտ իմաստով, զեւտ որ է երբեքագից մեկ ու կէս միլիոնը մարդկութիւնը նրա մի փորքիկ բնկար է միայն զուտ կրելի ճշարիտ թաղարկութիւններն չեղիքի վայր շտկական, հարիւր-միլիոնաւոր ժողովուրդներ— 2-ին աստիճան, Հեգելեանում, Ափրիկա, Աւստրալիա—զեւտ սպրում են ընդհանուր ամամբ կիտմայրենի վիճակի մէջ։ Կրանք չեն, սակայն, զատուպարուն յախանորեն զեգերելու այդ «ժամկետան» կամ սաղմային հասակում, ինչպէս իրեզ ապարարել հեգելեան պատմա-

ու երևոյթները—քաղաքական, իրաւական, բարոյական, կրօնական, գեղարեւեստական, գիտական, փիլիսոփայական—կազմում են իրր թէ մի անասկ վերնաշէնը (Ueberbau) այդ անտեսանելի խորքիցի վրայ։ Սինն բան կախում է աշխատանքի, արդիւնագործութեան ձևից, կախում է նրանից՝ թէ ինչպէս, ինչ միջոցներով ու գործիքներով են մարդիկ հայթայթում իրենց ապրուստը։ (որսորդութիւն, խաշնարանութիւն, երկրագործութիւն, լուրը մեռագործ արդիւնագործութիւն, արհեստներ, խոշոր ձեռնային արդիւնագործութիւն ևայլ ևայլ)։

Աշխատանքի այդ տարբեր կազմակերպութիւններին, արդիւնագործութեան այդ տարբեր ձևերին համապատասխանում է և տարբեր յիբեօրօգիւմ, բարոյաբարբանութիւն, տարբեր իրաւական, բարոյական, կրօնական, քաղաքական, գեղարեւեստական ու փիլիսոփայական հասկացողութիւններ։ Այդ վերջինները սոսկ հետևանք անորագրանէ են անտեսանելի կազմակերպութեան Պատճառան բոլոր իրողութիւնները—մասնոր, քաղաքական, կրօնական ևայլ—ինքնին երկրորդական արժէք ունին, նրանք ծնունդ են, արտացոլում անտեսական ու իրողութիւններին Զեւտական ազգալը—տեղ է, հրամանատար, բոլոր միւսները—սոսկ ծառայ, սպասուար Զանախ մարդիկ—այս կամ այն մեծ վերանորոգիւլ—գործում են ըստ երևոյթին յանուն այս կամ այն կրօնական, բարոյական, իրաւական զարգացարի, յանուն որեւէ իդեալի, բայց իրօք նրանք գործիք են հանդիսանում—անհիատակցաբար, սուսկ իրենց հաշիւ աստը—անտեսական մի գաւտակաւ ըրգիւ

փիլիսոփայութիւնը։ Կրանք բարբիս վիճակում է սեմական, վաղ թէ ուշ բարիքանալ կալուարական անդուստով, սեղ ընէլ թաղարկիթիթ սպղութիւններ զերգասանում։

Սակայն ու կամայական է նաև Հեգելի յայտարարութիւնը՝ իբր Գերմանիան իր պետական կազմակերպութեամբ—այն էլ հեգելեան ժամանակների Գերմանիան (գիւլյեքտիկական «ինիթեզ») իրականացրել է աղբէն պատմութեան նպատակ-իդեալը՝ բոլոր կատարել և ստարել և գաւտելութիւնը... Այդպէս, քաղաքական խորհրդատուութիւններ շտարում, մեծ փիլիսոփայական ցոյց է ասելն մի բացայայտ ու որպիս կարճատեսութիւն։ այդտեղ բացարձակ փիլիսոփայական իդեալները վերածում է կոյիւտ ու զեւտհիւ ևւելիպի, իրողպարտութեան Գերմանիան, ասելն ճիշտ, Պրոստիան, ու թէ իդեալապատմութիւններ մի այլ պատմութեան ու մարդկային թեւ բացարձակ— մի հաշիւքն գործանք, ուր սեմուտը մարդու էին հարիւր հարաւոր մարդիկ՝ սպաղայայտ գրհեւելու համար պետութիւն կուցին, ասելն ճիշտ՝ մի ընէլն, արտասական փգրքամասնութեան արթմպիներին։

Ահա թէ որքան հեշտ է Հեգելի պատմական ճշմարտութիւնը, ահա թէ ինչպէս խեղճութիւնում էր անպատմութեան բնթացքը, իր դիւլեքտիկական Բորդալներով նրա սխտեմը մի հոյակապ բանասերեմական կատարածք էր, անըզուակապ պատմականութեան մարդկային պատմութեան թաղարկութեան զարգացման ամենահիմնական ինքիքներին։ Հեգելը սասնում էր այդ ինչգիրներ ժամկետային, կիրաւում էր ամենուրեք եւտասխան բանաւնք—թեզի անտիթեզ, սինթեզ—սուլում էր ամենուրեք բառերն ու ստորեկները, ասանք սակայն թափանցելու մարդկութեան վիթխարի և շարտանալ կնճիւղներ կուցեան մէջ։

Գիւլյեքտիկի՝ նոյն սեւու և ծակերտային մարդանքները վերականգնի պատմութեան փիլիսոփայութեան մէջ Հեգելի երկու մարմ-ձախաղորման աշակերտները, զորը Մարքս և Էնգելս, որոնք է սորինցին անտեսական կամ պատմական մտորելիլզիլ թեգիւն։

իրը նրանք յայտնում են գրողակերթութեան այս կամ այն անսեսական պահանջի, յհրամայականի՝:

Գարիբալդի և Մաձինի ծանանցեում են Տ ա յ ը ե ն ի բ և զգտահարութեան գրողը, խոսում ու գործում են անողջ իտալական հայրենիքի սուները, բայց իրօք անգիտակից գործիքներ են որոշ—բուրժուական— դասակարգի:

Լուծերը պատերազմ է յայտարարում յանուն մի զօքմի, կրօնական հաստատելի, բայց իրօք նա թարգմաններդայացուցիչ է գերման բուրժուազեայի, որ կուսում էր պայտեան Լուովի սանձարձակ կեղեքումների գէտ:

Նոճանն Լուսի շղթայազերծած անողջ շարժումը ոչ այլ ինչ էր, բայց եթէ հակամարտութիւն ու կռիւ չէին սղխատարուներէ և Բոճեմիայի ինչոպ դասակարգերի միջև Այդպէս է լուսարանում անցքերը՝ կարգ կարգին, իր խոշոր աշխատութեան մէջ (Geschichte des Sozialismus, die Vorläufer...), ուր վարպետ ձեռքով գտում է սօցիալական շարժումների պատմութիւնը Միջնադարում Այդպէս և—Յիսուսի, Մովսէսի, Բուդդայի, Մահմեդի, բոլոր աւաքանքների ու վերանորոգիչների պատմութիւնները, Նման եղանակով բացատրում են և փիլիսոփայական ու հոգեբանական այլևայլ հասանքները: Ամեն բան վերաբուում է նորի հիմնական արդիւրին—անս և ե ս ա կ ա ն ի ն, ն ի Լ թ ե կ ա ն ի ն: Ամբողջ քաղաքակրթութեան էւօլյուցիան լուսարանում է դոմեստորեն՝, մէկ միայնակ երևոյթի, Յ ն ս ե ս ա կ ա ն ի, էւօլյուցիայով Այդ պատճառով և թէօրիան կուսում է անսեսական մասերիայից:

Ցնսեսական ձևերը փոփոխելով փոփոխում են և բոլոր միւս ձևերը, անողջ քաղաքական, հասարակական կազմակերպութիւնը, իսկ անսեսական ձևերի փոփոխումը կատարում է դ ս ա ս կ ա ը զ ս յ ի ն Տ ա կ ա մ ք ա ս և Լ թ ե ա մ ք, պ ա յ ք ա ը ո փ Մ Բողոջ միջնաբարեայ պատմութիւնը կազմած է իր թէ այդպիսի դասակարգային պայքարներից: Սարակ և աբը, ճորտ և աւաթական, պրօքսուր և բուրժուական—աճա հակադիր և հակամարտ երևոյթները, որոնցով շարժում է պատմութիւնը, խթանում է համաշխարհային պրօքսուրը, առաջադիմութիւնը:

Գրասխարգային այդ հակամարտութիւնն ու պարզ բաժանակի ընթացքում փոփոխում է իր ձևերը, իւրաքանչիւր մի անսեսական ուժով զարգացնում է իր մէջ արդիւնաբերական այնպիսի ուժեր, որոնք աճելով, ի վերջոյ դառնում են ան հ ա շ ա ե ի լ անողջ հին հասարակակարգի հետ Սրում են դասակարգային յարաբերութիւնները, վրայ է հասնում ապաւայը, որ լուծում է կամ ինչանուութեան փոխարութեամբ մի գտահարգից գեպի միւսը, կամ թէ անողջ հասարակութեան կործանումով:

* * *

Բոլոր պատմական ու փիլիսոփայական թէօրիաների մէջ կայ ճշմարտութեան մի յայտնի բաժին: Իճարտութիւնը, ինչպէս ամեն բան, աճում է, առաջադիմում է քայլ ա քայլ, սանձանաբար, գտնելով իր անբաժան մասնիկները յաղորդաբար երևան եկող վար-

պպատութիւնների ու թէօրիաների սահմաններում: Մենք կ'անենք, որ մարքեան թէօրիան ևս պատմութեան մասերիլիստիանան բնութանով մասին պարունակում է մեծ, անժխանի մի ճշմարտութիւն:

Նախ՝ նա մի փրկարար ռեակտիա էր, հակազդեցութիւն այն մի շարք թէօրիաների դէմ, որոնք բզիւելով կրօնագէտ մասնողներին, իրաւաբաններին, գրողներին, վիպասաններին ուղղութիւց՝ եանքանում էին սոսկ այսպէս կուսում էր և ոչ ո զ օ ք ի տ կ և ն ու գործունեի վրայ, բացարարում էին համաշխարհային պատմութեան ընթացքը կրօնական, իրաւական, քաղաքական պատճաններով, գտնում էին պատմութեան խորանի արգասիք մէջ, որպէս հիմնական, մղիչ-պղծանքի՝ կրօնի փոփոխումները, քաղաքական կարգերի յաղորդութիւնը, գիտութեան ու փիլիսոփայութեան աւաղխապացութիւնը, յաճախ նոյնիսկ մեծ մարդկանց, հերոսների ոգին, նրանց առաջադրում էր և այն Միւնչեսլան անսեսական, արհամարհան էր մարդկային գոյութեան ամենահիմնական, ամենաապառնական ազգակը—անս և ե ս ա կ ա ն ը: Ոչ կրօն, ոչ գիտութիւն, գրականութիւն ու փիլիսոփայութիւն, ոչ կառավարութեան և իրաւունքի ձևեր, — ոչ մէկը այդ բազմապիսի պահանջներից չունի այն հզոր ու հրամայական բնութիւնը, չունի այն հանուր, համաշխարհային ազդեցութիւնը, որ ունի անս և ե ս ա կ ա ն ը: Գրեւ ը ա կ Տ ա ն ը րը Առանց կրօնի ու պաշտամունքի, առանց մտաւոր ու գեղարեստական սոսեղնագործութեան՝ ապրել կը լ ի ն ի, բայց առանց սնունդի, աշխատանքի ու արդիւնագործութեան—ապրել չի լինի: Նիւթային սերտութիւնը ու մասհոգութիւնները մ մ ե ն ա ո լ ժ ե դ ն են... Մի չափազանց պարզ ու ապրական ճշմարտութիւն է զո և սակայն երկրբաժանակի նա զուրբ եր վարտած գիտնականների պատմափիլիսոփայական տեսակէտներին: Աստուծոյի դուրսհեցի՜ փիլիսոփայութիւնը չէր հետաքրքրում այդ վեհապատէն մեաափղիկներին, և նրանք սիրով սաւառում էին հոգեւորի ու վերացական էթերային բարձունքներում: Աբը Մարքս պատկանէի ծնաւորութիւն մտաուցից պատմութեան փիլիսոփայութեանը, շեշտելով այդ արհամարհան ու մոռացած, այդ դարձապիկ՜ գործունեի վրայ...

Նիւթական-անսեսական գործունեքը, արգարև, ծանրակշիռ գեր են կատարել մարդկութեան էւօլյուցիայի մէջ և շատ յաճախ—վճառական գեր:

Բայց Մարքսը և լ'աւաք բովանդակ ճշմարտութիւնը և այսօր, կարող ենք ասել, հասարակական գիտութիւնը չունի սակաւին իր նիւածը կամ Դարվինը, չունի մի թէօրիան, որ բացարար մ է կ պատճառով անողջ մարդկային-հասարակական զարգացումը, որ վերածեր մէկ միայնակ ազգային՝ անողջ հասարակական բազմադարեայ էւօլյուցիան, սկսած իր առաջին, նախապատմական աստիճաններից մինչև այսօրայ քաղաքակրթութեան շրջանը: Այդ դոմեկըմը՜ չը կայ սակաւին... Նա գուցէ երբեք չէ պիտի էլ գտն, քանի որ մենք գործունեք ոչ թէ ինքու, անսեսական բնութեան հետ, այլ մարդկային հասարակութեան բարդ ու կենդան մեխանիզմի, այլ մասնող ու գիտակող, զգացող և կանցող մի մարմնի հետ, յաւերժօրեն ձգտող, որոնող, յաւերժօրեն շարժող ու կերպարանափոխող:

Պը դա՞յ արդեօք հասարակացիտական կամ պատմագիտական դասիկներ... Չը գիտներ Յամանեյոն զեպս, մենք առ այժմ չենք կարող համաձայնել մարքեսան ուղղափառ դպրոցի աշակերտների հետ, երբ նրանք յաւակնում են յայտարարել թէ գառնած է անդորջական, մոնիստական բանասիր, մարդկութեան տիպերական էությունիցի պողտիները քանայտ համար:

Մարքս գտել է, աւելի ճիշտ, ձևակերպել է այդ բանասիրիցի մէկը, բայց ոչ միակը...

Դասակարգային կռի փաստը չի տարածում մարդկութեան ամբողջ էությունիցի վրայ, ճնանական մասերիայիցի վրէ կիրառում է այն միայն գրաւոր պատմութեան շրջանակներում: Իսկ անդին կայ, ինչպէս ասեսներ, նախապատմական խաւար, անեղբ ու առեղծւածային շրջանը, ուր անասնականի հետ միասին թագաւորել են ըստ երևոյթին և ուրիշ կարգի օրէնքներն ու ազգակները—ընական և ցեղաբարական ազգակները, օրինակ (ազգաբնակչութեան առումն ու շարժումներ, պատերազմներ և այլն), որոնք կատարում էին զուտ սպիտակեան կամ աւելի ճիշտ զարկիւնեան «դոյսմարտ» բանասիր Եշանակի օտար:

Անցին, նախապատմական շրջաններում՝ ժողովուրդների էությունիցի հնազանդում է ուրիշ կարգի հրամայականի Այդպէս են մասամբ խտանողանում և մարքսիտական դպրոցի ոչ-մոնիստ ուղեղները, այդպէս է յայտարարում նոյնիսկ դպրոցի ստեղծողներինցի մինք—Փր. Էնգելս, որ իր յայտնի աշխատութեան մէջ (*Vorprang der Familie...*) լրացնում է անասնական մասերիայիցի զուտ բնական, Ֆիլոզօփիական մասերիալիստի:

Բայց անգամ «մինչայտարար» գրաւոր պատմութեան սահմաններում՝ դասակարգային կռի փաստը չի հանդիսանում, որպէս ահրակեան, միահեծան: Դասակարգային բաղնուածները չեն լքնում այդ ամբողջ պատմութիւնը: Կան այդպէս և ուրիշ անսակ կռիւներ—բասային-ազգայնական կռիւները, օրինակ—որոնք միշտ և անպայման չեն վերածում անասնական յարաբերութիւններին, պայմաններին:

Այն խօսական դասադասութիւններն ու արիւնահեղ պայքարները, որ 19-րդ դարում և ուրիշ ժամանակ փութորկել են՝ մանր ու ստորիկ ազգերի կենտրոն, այն խանդավառ՝ և բարձրամեղի հայրենասիրութիւնը, որ դարբարակիներն ու Մաձինիներն ձեռքով գանդական ժամանակներում բռնկել և հրաբխի պէս այլ և այլ ազգերի ծոցում և աղէցնրը մարդկութիւնը, իրէպիլի, անմոտարցութեան թափերով... Այդ բոլորը խիստ դժւար է անհնարին և վերածել «ժամանակի» նիւթական, անասնական պատճառներին, արդիւնաբերութեան ու փոխանակութեան վիճակին, դասակարգերի յարաբերութեան ու հակամարտութեան:

Այն վիթխարի և կոյր ուժը, որ կիրճական մոլեռանագութիւն՝ անունն է կրում, որ մղում էր առաջին ջրխա աննաններին դէպի կամաւոր ու աղէցնրը նահատակութեան, դէպի իրանցի կազմաորարկեան նախճիւրներ, դէպի առիւծի ու վագրի ճիրանները, այն ուժը, որ նաև մահմեդական աշխարհի մէջ մի աննթարթում շարժել է, էլիքսորականացրել հայտարարական զանգաւաններ և մղել է դէպի նաւառում, աշխարհակարութիւն — այդ զար-

հուրեղի ուժն ևս՝ չէր կարող վերածել ժամանակի նիւթական, անասնական պայմաններին, բացարարը գոյութիւն ունեցող այս կամ այն դասակարգի շահերով ու ձգտումներով:

Հայրենասիրութիւն, հաւատ, կրօնական մոլեռանագութիւն—դրական և բացասական ուժեր ու գաղափարներ—տարածում լինելով ոչ միայն մէկ առանձին դասակարգի, այլ ամբողջ համայնի, ժողովրդի վրայ, կարող են բռնկել և խոչըր ցնցումներ առաջացնել՝ նաև աճ կախ անասնական ազգակից ու դասակարգային անորոշաներից: Կոլեզօգիան՝, գաղափարաբանութիւնը, որ մարքսեան դպրոցը հուշակում է իրեն ստիկ արտացոլում, սպասուող անասնական գործունեքի, կարող է յանձն հզօրացու հակադրել ամբողջ հասարակական կեանքի վրայ, կարող է դառնալ «պատաւորից» — «հրամանատար»:

Նիւթական տնօրոշաները՝ բոլորը չեն: Կան ալլ աննչանքներ ու խմաններ մարդկային բնութեան մէջ: Այո, անտարակոյր. համախաղաչային պատմութիւն, ալէկոնող հսկայ մաղխութիւններ մէջ — կրօնական ընդգրկումներ, խաւարաց աղանախեր, Ալեքսանդրեան: Ան-Ներալեան, Անտարեան, Բունտարեան դասակարգող պատերազմները մէջ — որոշ անդ ունին աշխարհագրերի ու անհասանելի զուտ նիւթական, անասնական տնօրոշանները (վայելքի անյազ ծարու, հողերի ու հարստութեան հետազոտում, արտահանութեան ու շուկայի պահանջներ, գերիներ, մարդկային աշխատատեղ ձեռքերի օրոնում և այլն), սակայն, սօ՛ք կարող է ուրանալ այդ վիթխարի հեղեղներում գոյութիւնը որ այլ խոչըր ազգակի, որ խորում միւսում և մարդկային հոգեբանութեան մէջ, որ մղում է մի Ալեքսանդր Մակեդոնացու, մի Աննիբալի, մի Անտարի, մի Կապուլեօնի՝ դէպի փառքի ու դիքսանութեան բարձրագոյն գագաթները և դէպի արեան ու աւերակի խօսական անդանդները...

Այդ ազգակի — զա տիրապետութեան աննչ է, *der Wille zur Macht*, ինչպէս շիշուկի որակել է Փրիդրիխ Կարլեան ուրոյն մի ուժ է գո մարդկային բնութեան մէջ, գարձեալ անկախ անասնական ազգակներից:

Տիրապետութեան աննչ փառքի, պատուի սեր ու ծարու... Տիրել՝ լոկ տիրելու համար: Տիրել՝ լոկ հուշակուելու, մեծարեալու համար... Ինչ անհարկու դեր են խաղացել զուտ մարդկային այդ բնաղանդը մանաւանդ վարձի միամանակներում, պատմութեան արշալոյսին, երբ մարդկութիւնը ապրում էր՝ դեռ բնական միճակում, երբ հջօրներն էր բաւում հարիճներ հետերին առած, որ-չուում էին անդադար դէպի բոլոր հօրիզոնները նաւառում, կատարում, գերեզմարում...

*

Նիւթական, անասնական ուժերը չեն միայն, որ շարժում են պատմութիւնը, այլ և մարդկային գիտակից կանցողութիւնը, այլ և գաղափարական, իրէզօգիական ազգակները, որոնք մի շառ ու անպայման չեն վերածում «ժամանակներին»: Այլ վերածում անասնական գործունեք մանաւանդ այսպէս կոչւած բարձր իրէզօգիական—փիլիսոփայութիւն, մետափիզիկան, կրօնական զօգաբանութիւն, գեղարեսնա: Այդ աշխարհում էս, անտարակոյր — մանաւանդ իրօքի ու արեւասի մէջ —

բազմաթիւ երկրամեր գիրաւ բացարձակ են նիւթական, արդիւնագործական պայմաններով բայց ոչ բուլբուլը: Աստուածաբանական, փիլիսոփայական զարուար սպեկուլացիաները, մասուստոնութեան, բազմաստուստութեան ու իւր հրոսակներ սխառեանքներ ու գոգոսներ գոյացումը: փիլիսոփայական մեծ, ՏամաշարՏային ու զգութիւններին ենունդը — մասերիակիզմի ու իրգեալիզմի, գոգոսակիզմի ու սկեպտիցիզմի, բարիանալիզմի ու եկեղեցիակիզմի — չի կարելի զարգեալ վերածել յստամանկիւստեսական խորիւններին, չի կարելի Տուչակել, իրեկ նրանց վերաշնչը, արդիւնը, արտադրում. . . Քոզբովի, Տին, պանծալի Յունաստանում կանգուն էին մասերիակիզմի ու իրգեալիզմի վարդապետութիւնները, նման էին, բարգաւաճումով միևնույն Տասարակական-անտեսական պայմաններում և՛ Դեմոկրիտի և՛ Պլատոնի ուսմանըները, որոնք այնուհետև ընթացան զուգահեռաբար սմաղը միջնագրեան տշարՏի արկանները, արՏարիբները ժրայի, նման պայմաններում և նման մթնոլորտում առաջադիմեցին, զարգացան, առանց իրար ջնասելու, յաղթահարելու և նման անտեսական պայմաններում երկուսն էլ կազակոցեցին 19-րդ դարը, ուր մեկը փթնթնիւ և Տասուս թագաւորութեան Տեգելեան Տոյակառայ սխառնի մէջ, միւսը Քոստանի, Իւլիսների, Մոյեջուսի և մանասանդ Հեկկելի սպիտոզայունը սխառնի մէջ:

Անկարելի է, կոպտորեն միակողմանի և արուորդ է՝ պատճառի և Տեսանքի կապ Տասասուսել փիլիսոփայական այդ Տոյակապ սխառեանքներ և արդիւնագործութեան ձևերի միջև, այսինքն զուրո բերել այդ սխառեանքը, իրեկ Տեսանքն անտեսական արդիւնագրեան ձևերին: Անկարելի է և գտնհչորեն միակողմանի դուրս բերել նաստի բնական փիլիսոփայութեան Տեգայ շնչըը, նրա բարոյական սխառնը իր դիտագործիկ ինպերատիւններով՝, իրեկ արդիւնը գերմանական բուրժուազայի կամ թե ուրիշ մի զասակարգի շուհերի, մասՏուտութիւններին... Այդպէս սեգայն փորձեցին անել սիմպլիսա, պարզունակ յուղղափառները՝, մասուսանդ ուսմաների մէջ: Գա նոյնքան կոպիտ է, որքան Քոստան ու Պարանիս Տուչակուոր մաստերիայեսական այլարանութիւնը. . . Միւսը բոլորում է ուղեղից, ինչպէս մեզը երկիմանըներեցից՝:

Ինչ օրենքներով է ղեկավարում մարդկային ուղեղի այդ բարձրագոյն արտադրութիւնը — փիլիսոփայական միտքը՝ իր գաղաւթը ու արհեստը: Էույրեցիայի մէջ... Այ մի թեորիս դեռ չի պասասխանել շաս թե բիշ բաւարար կերպով այդ Տարցումին: Մարքելովի դիտումով՝ մի պարզ ու արգՏասուսելի բաշքընէլ է, կարելի է ստեղ, և գեղարուեստ վերաբեմումը: Եթէ անգամ աղոթն կրօնի, գեղարուեստի, բարոյագիտութեան զարգացումը վերածել անտեսական, զասակարգային պատճառներին — փիլիսոփայական մտքի զարգացումը պատճառներով է մշտ իր ինքօրինակութիւնը՝ աւստեովանս...

Գաղափարները, յիգեոյոգիան... չեն, ուրեմ, իրեկ սուկ յարացողում, յվերաշնչը՝, յպասասուր՝ անտեսական գործունեքի և նրանք խաղում են իրենց գերը ՏամաշարՏային պատմութեան ջնջելը:

Տեսեսական պատճառը, զասակարգային անՏասասուրութիւնն ու Տակամարտութիւնը մեծ, աՏագին սեղունի, օրինակ, Ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութեան ծագման պրոցեսում — քանի որ երկու առանձնաշնրհեալ զասակարգեր, կզր և ազնականութիւն, լինելով Տանդեթ մի շնչին փորքամասնութիւն, ընդամենը 300,000 Տոգի, իրենց ձևոքն էին առել Ֆրանսիայի Տոգային Տարասութեան գրեթէ կէսը — սաղայն այդ նիւթական Տակագրութիւնները շէին մի աւյն, որ առաջ բերին 18-րդ դարի ՏամաշարՏային մեծագոյն վերիվարումը: Պարելի է գանել նոյն նիւթական, զասակարգային շահերի խաղը նաև Լութերի ու Հուսի բորբոքած շարժումներին, և իլ խոչոր անցքերի ծագման պրոցեսում, կարելի է գտնել անտեսական պատճառը բոլոր պատմական վերիվարումների մէջ: Չէ՞ մարդը ևս կենդանի է, որին ամենից առաջ պէտք է սպրել, յարասելին պէտք է սնել, աճել, զարգանալ և ապամիայն փիլիսոփայել՝... Primum vivere deinde philosophari... Բայց եթէ ֆիւրբիան, Պարսկաստանը, նրանցից առաջ ուրիշ յետաճաց երկիրներ, սպասէին — իրենց քաղաքական յեղափոխութիւնը կատարելու Տամաղ — միայն որ պարզէր զասակարգային Տակամարտութեան՝ զրօքը, մինչև որ նուր արդիւնասերոզ բուրժուազիան՝ կղերի ու թիւրօրհատալի ամենագոգ պատնէշները խորասկելու Տամար... պէտք էր շափազանց երկար սպասելին:

Պաճ, բարեբախտաբար, ուրիշ ուժեր, որ գալիս են փոթորկելու արևելեան անշարժութեան ճահճը, որ գալիս են ստեղծելու նոր կարելեան ու պահանջեր, աւելի չիշա, գրգռ և է ու ՏարՏարու այդ կարելները — ազատութեան, արգարութեան, մարգափայել կացութեան — որոնք արդէն բնազդային ու մարմնով վիճակում գոյութիւն անին այդ յետաճաց ժողովուրդների խոպան ու սանդղար գիտակցութեան մէջ և որոնք արժեքը նրանք գիտեն գմաՏասել միայն յետոյ, այդ թանկագին նւաճումները ճաշակելիս...

Պաճ, այո, ուրիշ կարգի թիւանքներ, աղակերբ, կայ ինքը մաքր և արգան Տասուս, նրա գիտակցութիւնն ու կամքը, որ առանձնապէս յոյուն է մեծ մարզեաց ու գործիչների և խիզախ ու անվիհեր փորքամասնութիւնների մէջ: կայ Գա զափարում է, սուրեկալիկ, երկանկայական ազգակը, որ շափազանց նսեմացում է յանտեսական մասերիակիզմի՝ մոլեռանդ զուանոջների գոյմից, որ սակայն, ունի իր պատկուելի գեղը Տասարական-քաղաքական ու սեղանիկ շարժումներին, վերիվարումներին մէջ: Չենք մտնի պարտալ Տացցի բնութեան մէջ, թե՛ որն է գերազըողը երկու մեծ ազգակներից և որն է առաջնաւորը — նիւթականը, թե՛ գաղափարականը... Պիսեք միայն, որ անիշտասակ գաղերից ի վեր Տասարական էույրեցիայի Տասարում՝ երկուսը գործանակ են յարժամ, փոխադարձաբար աղղել, Տակագրել, կերպարասուարել, ստեղծել... Գաղափարական, իրգեական կամ իրէօյոգիական գործունեքը մարգան է, գերազանցապէս բարդ ու Տարուս մի եակ, ստուան կամքը, նեարդերով ու կրքերով, բանականութեամբ, գիտակցութեամբ: Իրեկ այդպիսին, նա ինքն է ստեղծում իր պատմութիւնը... Յաստի, անշուշտ, շաս յաճախ նա սասնում է մղուները ար-

աւրին միջավայրից, նիւթական ազգանքներից, բայց նա ունի Տնփայտան ու Տրտապործ կարողութիւն Տա կա ղ գ ի լ ու այդ արտաքին միջավայրի, այդ նիւթական ազգանքների գէտ, նա ունի, որ գլխաւորն է — Իրկինը գարննայ մեր Տիճական միաբը — նա ունի ընդու- նաութիւն՝ բարձրանալու իր վրայ ազդող միջավայրից, գ ի բ ու ս ց ի լ ու զինքը ծնող Տասարակաւի մասն է գ ի ն Տ ա ի լ ու Տասարակաւի էւօլիցիայի բո- վանդակ ուղղութիւնը՝ իր շափերի, նպատակների ու սկզբունքների սեփականաց:

Եւ Տամաւան այդ գն-Տատութեան արդիւնքի՝ մարզու, կամբու ու գիտակից էակի ն պ ա ա կ ա լ ո Ր գործունէութիւնը կարող է ընդունել այս կամ այն ձևն ու ուղղութիւնը, կարող է իր Տերթին ազդել Տը- րապէ շրջապատող միջավայրի վրայ և ուղղել մաքերը գէպի այս կամ այն Տորիօնը: Այդպիսի են վարել Տուչակուր դպասական փոքրամասնութիւններն՝ ու մեն, կորովի, բացառիկ անՏանները, որ այլ և այլ ժա- մանակ կուռան են եղել գործելու — որոշ, ազատար նպատակի ուղղութեամբ — վերին ստեճանի անպատա մեռած, գիտնացած միջավայրում... Կրթութեան ընկճելու ու խորանելու են իրենցից աւելի ուժեղ միջավայրի Տըրաններին ասկ, կամ թէ անդու ու յուսահատ մաքառուով վերը ի վերջույ յազմանակել են, իրենց պողպատեայ կամքերի ու բազումների ՏակաՏըրաննե- րով սերմնել են միջավայրի գծողակ ստուուցը և կեանք են սերմնել մաՏարոյր միջոյրում:

Գնատասել երևոյթները, գնատասել Տասարակաւան էւօլիցիայի ուղղութիւնը, ծափաՏարել կամ գասա- պատեայ, Տալանել կամ քաւալելու, փութացնել իրերի ընթացքը գէպի բազմալի նպատակակեղը — այդ բոլորը արած է — նաև անկախ անտեսական, օր՛կնայի էւօ- լիցիայի Տրամայականներից — իւրաքանչիւր գիտակից, քննադատարէն խորՏող ու գործող անՏատի, որը մարք- նան արտայատութեան իսկ, ազատագրում է Տեղա- Տեաէ, յանՏրաժնաութեան՝, ճակատագրականութեան թագաւորութիւնից, բարձրանում է, իրեն արդեն ազա մարդ, իր սափակ միջավայրից, ընդգրկում է կեանքի բովանդակ մտողութիւնը, ըրտունում է նրա ընթացքը... Եթէ մարդկութեան մի պատկուելի մասը նորա- գոյն ժամանակներում է միայն ազատագրում այդ յան- Տրաժնաութեան՝ աշխարհից, եթէ — սօցիօգիայի, Տասարակաւութեան ծնունդի շնորհիւ, այսօր ենք միայն սկսել թօթափել Տասարակաւի ուժերի բռնա- ւոր սիրապետութիւնը, մերկացնելով նրանց ընթացքն ու օրէնքները և ազդելով փոխադրանքաւ նրանց վրայ — այդ գէտ, Տարկու, չի նշանուում, թէ նախկին ժամանակներում, յանգիտակցութեան՝ շրջաններում բա- ցակայել են նման յազատագրան՝ անՏատները... Կրթութեան միջա ել եղել են — գէթ պատմութեան Տորիօններում — իրեն ա ղ գ ի լ ու Ր ու նախկին նախապատաստող գայլը մարդ- ութեան միջա ել միջա ել թնփել են իրենց անՏատական գրոշը անցքերի վրայ, այլ և այլ երկրներում կամ թէ անարդ Տամաւանային պատմութեան մէջ:

Տազգին է մարդ-անՏատի ու գաղափարական գոր- ծանքերի ուժն ու ազգեցութիւնը պատմական պրօցէտի մէջ: ԱՏազգին է այդ ազգեցութիւնը նաև Տրտանիական Յեղափոխութեան նախօրեակին: Միմիայն անտեսական

խթանները չէին թատերադայրում, միմիայն իրաւազուրկ բուրժուաքիայի գասակարգային անարժանքները չէին, որ բանկեցին շղթայագիւր Մերիկը, այլ և 18-րդ դարի վեՏապան իրէօլոգիան, — գերազանցապէս մարդկա- նական, ազատաշունչ — այլ և բանապաշա, բարիծանա փիլիսոփայութիւնը, էնցկիլօպիզիտաները, Մանուէկու- ները, Ռուսաստանի ու վօլանքները: Անշուշտ, գարննայ, նրանք ևս ծնունդ էին իրենց միջավայրի Անշուշտ, նրանք Տանդէպ էին գնում նոր բարձրացող գասակար- գին, թարգմանում էին նրա իղճերն ու աննշանքները, Բայց և, անշուշտ, առանց այդ Ռուսաստանի ու վօլ- անքների, առանց այդ Տակա, անօրինակ դատարակա- նութեան՝ բարոյների, առանց նրանց մշակած պրօ- լեմների, ի գ ի ա լ ն ե Ր ի՝ նօր, փոքային գասակարգը չէր անի ինքնաբերաբար այն աՏարկու թնփանքեր, չէր ձևակերպի այն ընդարձակ, արմատական, սօցիալական ուէօրօթները, չէր յօրինի, մանաւանդ, Տամաւանային, Տամամարգիային այն լօղունքները, նշանաբանները, որոնցով անՏաՏացու Տրտանիական Յեղափոխութիւնը և որոնցով նա Տասու — Իտաւեան, անՏատանկի բար- ձունքների: Այն արձակի այդպիսի մեն, Տամամարգիային նշանաբաններ — ո՛ր ստուել — և պրօլետարիատը, իրաւազուրկ ու գործարար չբորող գասակարգը, որ Մեն Յեղափոխութեան օրերում մի խաւով, անկերպա- բան զանգուած էր, որ շարժում էր քնազօրէն, զուրկ գասակարգային գիտակցութիւնից և մաքի այն լայն Տորիօններին, որոնք այսօրուս գիտակից պրօլետարիատի սեփականութիւնն են:

Ոչ ոչ երրորդ և ոչ չորրորդ գասակարգը չէին կա- րող ինքնաբերաբար այնպիսի վիթխարի նպատակներ առաջագրել և յանուն նրանց՝ նիւթել այնպիսի վերի- վայրուճներ: Այդ ստողները՝ յեղեօլօգներն՝ էին, մաքի ընտիր ներկայացուցիչները Երբև Տըր իմացականութիւն- ներ, զիւսու արտակարգ Տոտաութեամբ, նրանք ըրտնե- ցին ժամանակի ոգին, Տակաւան ժողովրդային ընդՏարու- թեան ազա, ստատամ աննշանքները, բայց և Տուժիւ- մի թնփաքով գ ի բ ու ղ ա ն ց ց ի ն ն բ ա ն ց, ան- Տամեմատ լայնացրին, ընդարձակեցին բուրժուազական բազմանքներին անտարանը և իրենց Տանժանդ ու բու- ցաշունչ գրիչներով փոշաՏարեցին գէպի աշխարհՏի շրջա բոլորը...:

Որքան ջօրաւոր է այդ գրիչների գերը՝ Տենց փո- թորիկը նախապատաստելու և շղթայագիւրեցնելու գործի մէջ... Ի՛նչ աՏարկու շանթեր, խաղաղաունեւեր է ն- ց ի կ լ ու պ է գ ի ս ա ն ե Ր ի, Տանքագէտների կողմից: Մինչդէռ Մ օ յ ա ս կ ի օ ն, յՕրէնքների ոգի՝ — Ի Տան- ժանդի Տեղիւնից, գիտնականի պող, սեկունով Տանդար- սութեան արժապետն էր անկերական սաՏամաագրու- թեան գաղափարները և շէշտում նրանց կիրառման անՏրաժնաութիւնը իր Տայլերիցում, մինչդէռ վ օ լ - ա ե Ր ը, նոյնպէս չեփաւոր իր բարձրագու Տամաղում- ների մէջ, բայց անողոր սիրող կազմերի վերաբերմամբ, իր թունաւոր Տեղանութեամբ, իր կափող անմասն երգի- ծական գրաւօքներով, նշաւակում էր իշխանութեան զեղծութեանը, առանձնաշնորհեալ կաստաների — կէրէն, աղնակաւանութեան — խորհրդաւոր մոյութիւնները, մինչ- դեռ նա իր աՏեղ ոճով մարակում էր Տօցիների ու մաքերի վրայ անընդամեն նախապաշարուճների Տակայ

լեռը,—Ժան-Ժակի Ռոսսոն, Ենդափոխութեան փոթորակունջ մարգարէն, բարոյում էր աւեր ու փլատակ գարննէլ գոյութիւն ունեցող ամբողջ պետական կառուցածքը, *liberalisme*—մերի տասխտակի—վերածել այն և հիմնարկէլ Տոստրոպական պետութիւնը, բէւս, բէս—պոռքէլի Կ

Եւ Ժան-Ժակի ձայնն էր, որ ամենից հուճկու որոտաց յեղափոխական Ֆրանսիայի ականներին, նրա ոգին էր, որ մի բանի տարի շարունակ սաւառնում էր խօջական թափօրների արիւնազերի կրկնէլ վրայ, բոցափայտում էր թեւ տալիս դատանազէմ Ժակօրեններին, Ռօբեսպիէրներին ու Գանտոններին, նախագահում էր թեւ նորոգող ճանապարհութեան արմատական որոշումներին, սոցիալական ընդարձակ սեփօրների Երազիներին ևայլն:

Մի առանձին մոլեռանդութեամբ փայլում են մարքսիստները Ռուսաստանում և յատկապէս մեր կողմուսեան միջավայրում, ուր նրանք սիրում են առհասարակ բառայի կիրառել, յստեսական մատերիակովի՞մ՞ զօգվել: Այդտեղ մարքսիստական հոշակաւոր յմտնիղմը՝ հասունում է Եւրոպայի յսիմպլիզմի՞ (պարզացման): Յոստեական է պատճառը միասնեանքին ու սիրականեանքին յբարձրում է՞ ըստը կնիքները, ազգայնական հոսանքներ, ցեղային-կրօնական բազիստներ ևայլն: Միմպլիստ, պարզունակ մարքել սովոր են առհասարակ գիրքին մեկնաբանութիւն տալ հասարակական ամենաբարձր երևութիւններին, «Ֆորմալի՞» մի հուճկունքը շնչումով, գրչի մի մոլեգին հարւածով նրանք կը լռեծեն մի ակնթարթում կեանքի բոլոր շարաբաստիկ ու արիւնոտ հանգոյցները: Մենք այդ տեսնել, գիտեցինք Ժան Երտով, վերջին տգնաւորութեանկաններում:

Հասարակական գիտութիւնը փոքր ինչ աւելի խոտապահանջ է երևութիւնների մեկնաբանութեան նկատմամբ: Պատճառն էր ճշտարարական էւօլիցիայի մէջ սովորաբար բարձր են ինտու, խնդրած: Մի իրողութիւն, մի երևոյթ, մի յհեանակնք՝ սովորաբար մէկ պատճառն է շնչումում, այլ պատճառներ ու պայմաններ մի շարքում, մի ահագին, բազմակնճիտ հիւսնածք: Զէ կարելի բաւականաւոր մէկ պատճառով ինչպէս անում է պօթման, աւական մասնողութիւնը: Պէտք է ձգտել ընդգրկելու պատճառների ամբողջութիւնը, իր տարածութեամբ ու խորութեամբ, երբ օրինակ, կաննում էք պատասխանել այն հարցին թէ ինչու է Տոյ ժողովուրդը իր աշխարհագրական սահմանների մէջ բնակութիւն է հաստատած գիւետարապէս բարձր, լեւնային վայրերում, ուր յստեսական պայմանները՝ ընդհանրապէս այնքան քիչ հրապոյր են ներկայացնում: Մարքսիզմը բաւական չէ այդտեղ իր արեւտեսական մատերիակովով: — պէտք է գիտել գարլիտիզմին Դարվինիզմն ևս գուցէ մենմեանկ բաւական չէ լինի, հարկ է թերեւս օգնութեան կոչել ուրիշ հիպոթեզներ ու մեկնութիւններ:

Զարաբար վրիպում են յստեսական մատերիակովի՞ բացատրութիւնները մեր կեանքի վերջին շրջանի խոշոր երևոյթների վերաբերմամբ.—հայկական շարժում, թիւրքա-

բաժայոց աղէտներ, թուրք-հայկական ընդհարում, օսմանեան և պարսկական յեղափոխութիւններ: Երբ կը փորձենք լուսաբանել հայոց շարժումն ու կոտորածները, թաթարական գրոհը, թիւրք ու պարսիկ յեղափոխութիւնները դասակարգային շահերի բազիստներն և նրանց յիշգործակարգն՝ անդրադարձնումքով—չափազանց թեթեւօրէն կը մեղանջնէր պատմական ճշմարտութեան գէւն կապիտալիզմը և Ֆեօդալիզմը իրենց փոխադարձ յարաբերութեամբ ու հակադրութեամբ՝ ունեն գուցէ իրենց հեռաւոր անշութիւները երկու արեւեան երկրների վերածնութեան փորձերի հետ, բայց այդ կապիտալիզմի և Ֆեօդալիզմի ընդհանուր պատկերը և փոխադարձ յարաբերութիւնը սրանից տանեակ տարիներ առաջ շատ էլ տարբեր չէր այժմեանից, ինչպէս որ տարբեր չէր և բոնակալութեան ճնշման թափը, և—սակայն վերածնութեան շարժումները չը կատարեցին տանեակ տարիներ առաջ, այլ կատարում էր նախորդ օրէնքը—արևմտեան գաղափարների ընդօրինակումն ու փոխադրումը մի բուռն սպանելի ուղեղներով և Ռեվոլյի պատմական անասկցութիւնը: —աւելի ուժ ու կշիռ ունեցաւ օսմանեան վերի վայրում մէջ, բան ըստը պահանջային, յստագոծիղմներն՝ ու յարկիւնաբերական յարաբերութիւնները՞:

Տեստեսական պատճառը, ընդհանուր առմամբ, անտարակոյն, կայ նաև թիւրք ու պարսիկ նորագոյն յեղաշրջումների մէջ: Որտեղ չը կայ նիւթի կանքաբեկեցումն էր ան պահանջը: Սակայն, գրանով բացատրել այդ յեղաշրջումները, միևնոյն է թէ ոչինչ չը բացատրել: Այդ ընդհանուր պատճառը—բարեկեցութեան, բարորութեան պահանջը—գոյութիւն է ունեցել նոյն երկրներում գարեբից միջեր, բայց չէ յարուցել որևէ յեղաշրջում: Եւրոպացիները համար անհրաժեշտ էր, որ այդ յարակոյն (*immanent*), մշտնեւեւոր պատճառին աւելնային մի շարք ուրիշ պատճառներ ու պայմաններ: Անհրաժեշտ էր, օրինակ, որ երևան գար գիտակցից, մտաւորական տարբեր մահմեդական Տորիզմներում, որպէս զի խթաներ հրահրելու ու բորբոքելու ժողովրդի մէջ վերը յիշած մշտնեւեւոր պահանջը, որ գոյութիւն ունէր այդ ժողովրդի ծոցում ընտն: մրափուն, կրաւորական վիճակի մէջ: Շատ յաճախ պահանջը—աւելի բարձր հասարակեցնացի ու բարորութեան պահանջը—բնաւ չէ էլ նշմարում դաա բաւոր սարկութեան մէջ մարզած զանաւանեանքով գիտակցից ու բնագաւոր միաբն է, որ գալիս է գրգուելու, արթնացնելու այն՝ և մեղեւն գէպի հերոսական գործերը...

Այդտեղ է ահա անհասի, գաղափարի, իդեօլոգիայի դերը, որ ընչեւելու չափ նսեմացում է մարքսիստական ուղղափառների կողմից:

Այդտեղ է և տարբերութիւնը մարդկութեան անասնութեան:

Ամբողջները Մարքս-անհասար նրանով է հէնց տարբերում իր զօրգրկական միջավայրից, որ նա ինքն իրեն գիտակցաբար առաւելողում է նպատակներ ու իրեւելներ և ձգտում է իրականացնել: Թող նրանք

երբէք չ'իրականանան լիովին, բացարձակապէս այդ միւնայնն եւ նպաստակարութեան ու ձգտման փաստը ինքնին արգելն վկայում է, որ մարդ-եակը ունի գործելու յարաբերական ազատութիւն, որ նա չի մասնւած սարկօրէն տիեզերական զեւտութիւնքին (պատճառորդականութեան)։ Ուսումնասիրելով Տասարակական կեանքի երևոյթիւնները, իբրև սօցիոլոգ, Տասարակաբան, նա ձըգտում է գտնել, սահմանել Տասարակութիւնների կենսու ու զարգացման օրէնքները, բայց այդ բաւական չէ. նա ունի որոշ իդէալ և ձգտում է փոփոխել Տասարակական յարաբերութիւնները Տամաձայն այդ իդէալի, ձըգտում է ուղղել զարգացման անիւր զեպի իր առաջադրած նպատակները։

Փո՞ղ այդ յափսենական ձգտման ճանապարհին նա համոզուի ամեն բալլափոխում արհուրալի խոչընդոտների, Փո՞ղ իրականութիւնը (օրհնակիվ գործունը) լինի քար ու ապուսեւ՝ նրա սերմնածած զարգացման Տասարակութեան արդիանութիւնների, չարիքների դէմ, պէտք է զանազ ոչ թէ է յ ա բ մ ա Ր ի ի այդ շար ու սանարգ իրականութեան—ինչպէս որ բարոզում է Այլենսերնի խորհրդանշանապաշտ օրհնակիվը— այլ յ ա բ մ ա Ր ե ն է ի այդ իրականութիւնը իր սեփական ցանկութիւններին, իդէալներին, իր ղիճական իմպերատիվներին⁴, իր մտքի, կամքի ու ինքնի հրամայականներին Այդպէս են վարել զարբերից ի վեր իդէալական ու պատմական փորձամասնութիւնները։ Ի՞նչ կը լինէր, եթէ ինկղթանէ մարդկութեան բոլոր զարգացման զուսկները—բոլոր այդ Յիսուսները, Գրիգորիսները, Դանսաններն ու Փաձնիները—ի՞նչ կը լինէր արգիօք, եթէ նրանք մասնէին ընդհանրութեան պէս յարմարել իրենց շրջապատող գործ ու առփակ միջավայրին և ձեռնածալ ընթացիկ առերաջին Տասարակներին... արժանաբանելով ժամանակակից մարքսիստների պէս, թէ Տասարակական զարգացման ընթացքը ինքնին արդէն Տամապատասխանում է մեր արդարութեան իդէալի պահանջներին, թէ պատմութեան անիւր ինքնին արդէն ձակասագործէն, սարբերայնօրէն մղում է դեպի Ազատութիւն, Հաւասարութիւն, Նըբայրութիւն...

Այդպէս և պատճառաւորում ուղղափառ մարքսիվը։ Սօցիալիզմը պէտք է գայ, Հաւասարութեան իդէալը պէտք է յաղթանակէ՝ անկախ մարդկանց ցանկութիւններից ու իդէալներից, սոսկ իրենի սարբերային մղումով։ Տեսնական յարաբերութիւնների զարգացումը ստանում է արդէն անդիմազերծել պայքով և դիպակտիկական հակազդութիւններով դեպի դիտման ժընտումը... Ասոցիալիստ յարաձուռն կենտրոնացման թեւերի վրայ սլանում է հեզգելեան եռաստիանի Փորձուրը և պիտի գայ ձակասագործէն մի օր, երբ մասնաւոր սեփականութիւնը Տամայնաւեր մի ղիճասարօքի՞ մէջ պիտի աղքի տայ իր հակոտնային, իր անսիթեղին — Տամայնայն անկախ սեփականութեան օր լուր Իտիւն-Տամայն Տամաձայն է գա եռաստիանի Փորձուրը, որ մարքսիստները փոխառել են Հեզգելից։ Արդարև. հնում կար արդէն Տամայնական սեփականութիւն՝ հողերի ու այլ գոյքերի, բայց գա զուհնիվ նախապետական կամ մուշիկի եր, որ ջնջ կարող յաւերժանել վրայ հասուն անիւր թէ քը, ընթացիկներն հին նախապետական կար-

գերը և հիմնեց նորը՝ մասնաւոր կապիտալիստական սեփականութեան վրայ, որ իշխում է մինչև օրս էլ։ Սակայն այս վերջինն ևս չի կարող յաւերժանալ, նրա արգանդի մէջ գործում են արդէն անոր, շինարար ուժեր, որ ի վերջոյ պիտի սպառնան ամբողջ կապիտալիստական Տասարակացքը և նրանց անբարեկեցիկ վրայ պիտի հիմնարկի ղգբարգոյն սիթեղիզը՝—կոմունիստական կամ Տամայնարդական ուժեղիւր։ Դա այլ ևս նախնական կոմունիզմը չի լինի, այլ մի նոր, բարձր Տամայնակենցաղ, Տարտաւայն գաւառոր բազարակութեան գանձերով...

Թե՛ն, անսիթեղ պիթեղ... Արեւուն է դիտեցալիստի խաղը կիրառումն էլ թուում է սեղին, պատշաճ ու բանաւոր։ Միայն թէ... սկսմայ հաջք եք առլիս. ի՞նչ պիտի լինի արդեօք յ ա լ ո Ր դ գիտաւումը... Չէ՞ դիտեղիզը՝ ևս չի կարող յարտանա լինել ապագայ կոմունիզիզմ ևս պիտի կործանել վաղ թէ ուշ և պիտի ծնունք այս արժանաբանօրէն իր անսիթեղին, հակազդութեանն ի՞նչ պիտի լինի արգեօք այդ նոր հակազդութիւնը... Կորէն գուցէ կապիտալիզմ ու մասնաւոր սեփականութեան (կամ վերջինների մի այլաձևում)։ Կորէն գուցէ զուսակարգեր և նորէն առանձնաշնորհ հոձներ...

Ամեն բան Տնարար է այդ բնահաճ ու արտառոց դիտեցալիստի առջև, որի համար դարուն դառնում է ոչ, ոչ—է՛ այո՞՞ և որի հրահանգով Պրոստիան յայտնւում էր Տասարակական կապիտալիստի սիթեղիզ, Ազատութեան մարքսիզմով, կառաքելափոխ...

Մենք չենք ստում, թէ կոմունիզմը և տիեզերական հաւասարութիւնը պիտի գան ի բ ենք ի բ ենց, լոկ անտեսական ուժերի խաղով, կապիտալի կենտրոնացումով, թեզի ու անսիթեղի յափսենական ու մեքենական մարքանքներից։ Մենք գաւանում ենք այն համոզումը, որ մարգկային Տասարակութիւնները չեն մասնւած կոյր, սարբերային մարգանքներին, լոկ իրերի ձակասագործական առաջնաղաչքութեան, այլ որ նրանց ձակասագործը անօրինելու գործի մէջ անարկալիզի դեր ունի ի բ ենք մ ա Ր գ ի, որպէս ուրոյն, ներգործական աղակներն։ Մենք գաւանում ենք այն տեսակեւը որ Հաւասարութեան ու Արդարութեան անտիեղիզ և ղգելուն է ոչ միայն իրերի օրհնակիվ, առերաջայական ընթացքից (անտեսական զարգացումից ևայլն), այլ և մեր բարոյական գիտալիստութիւնից. կոմունիզմի կամ սօցիալիզմի այդ իդէալը— որի իրականացումը միայն անհատը պիտի ստանալ Տնարարութիւն՝ բազմակողմանիօրէն ու ներգոյնակօրէն զարգացնելու իր մարգկային ետիթիւնը, իր բոլոր օրգաններն ու ընդունակութիւնները—պիտի գայ, մի օր անշուշտ պիտի յաղթանակէ, ոչ թէ միայն այն պատահառով, որ այդպէս է հրահանգում անտեսական էւոլիցիան կամ օրհնակիվ առարկայական զարգացումը, ոչ թէ միայն այն պատճառով, որ ներկայ արտաւոր, ոճրանիթ կարգերը կարողաւոր են արդէն ղգգոհների լիզգեմներ, որ կապիտալիզմը ծնունք է առլիս իր գերեզմանափոր-պրոլետարիատին, որ արդիւնագործութիւնը միշտ ունի ի անելի de facto Տամայնաւում է, կենտրոնաւումը հակայական, համախառն պրոլետարական զանգեմների ձեռքբերում— այլ սօցիալիզմի իդէալը պէտք է անպայման ու վաղ թէ ուշ իրականանալ և

ա յ ն պ ա ճ ա ո ս Գ որ այդպէս է թելագրում մեր մարդկային գիտակցութիւնը, այդպէս է հրամայում մեր խղճն ու բանականութիւնը, որոնք չեն կարող առաւելորէն ճաշուել անհասարակեան ու անարդարութեան մի շարագործ ակտիվ հետ, ուր անհասարգ հարցերու մէջ հասարակութեան ու պետութեան, ուր միջնուար սեփականազորի եւ իրաւազորի լէգիտիմները հետնում են ֆիզիքական, բարոյական ու մտաւոր թշուառութեան անդունդներու մեր խղճը ըմբոստանում է հասարակական ծովացած անիրաւութիւնների հանդէպ է մենք, շարունակելով մեր գաղափարական նախնիքների գործը, որոնք ամենահին ժամանակներից է վեր, մահաւան ու անբնական գնով, ծառայել են շարունակ ամեն անասկ բանութիւնների, բնածին ու մարդկայնածին ամեն անասկ շարքերի դէմ—մենք միւսում ենք մեր կամքի ու մարդ բարեւոր ակտ պատմական, առարկայական պրոցեսի մեր, մենք դնում ենք որոշ իդէալ, նպատակ, մենք մղում ենք դէպի 'նրանց' Զարգացման անիւլ, մենք կրթում ենք գաւառական ու կազմակերպում զանգուանները մեր գաւառած իդէալների ուղղութեամբ, պատրաստում ենք, մի խոսքով, գալոց պատմ մարդկութիւնը:

Գիտակցի խորհոյ ու քննադատող մարդկանց թիւը միշտ աւելի անում է ըզրգայելութեան ընթացքի հետ եւ սցեդրօգիան, հասարակական քիտութիւնը առաջգործելով, միշտ աւելի անում է նաև հնարարութիւնը թափանցելու հասարակական զարգացման օրէնքների մէջ, բայց անելու մարդկութեան էւոլյուցիայի գաղափարները եւ դրանով իսկ սիրելու վերջիններին ինչպէս որ բնութեան օրէնքներն ուսումնասիրելով վաղուք է վեր սովորել ենք ենթարկել մեզ կոյր ու ըմբոստ աստիքների մի մասը—իսկ այսօր սկսում ենք սիրապետել եւ օրէրին ու հոգեւոր—նոյնպէս եւ հասարակական զարգացման օրէնքները անաշէլով, պիտի սովորենք թափանցել հեռահետ քննաստորակութեան լուծը, հնազանդեցնել մեր կամքին այդ Զարգացման անիւլ, պիտի սովորենք, մի խոսքով, զեկամբել սիրաբար մարդկութեան ճակատագիրը եւ առաջնորդել այն՝ դուրս մեր պաշտած ու երազած հանգրուանները, դեպի ճշմարիտ Ազատութիւն եւ ճշմարիտ Կուսարութիւն:

Այդպիսով իդէալը — եզրափակենք դժուարեցութեան Երբորի վերլուծումը—դրոյր ասնելանների եւ հարածանների այդ իդէալը չի հանգիստանում, իբրև անհոյ ու անխաբիտ մի ցնար, այլ իբրև իրագործելի մի հնարարութիւն (possible) որովհետև նա բոլորում է ոչ միայն իրերի առարկայական, աստերային ընթացքից, այլ եւ թելագրում է հրամայաբար պատմութիւնը առաջ շարժող զանգուանների ու անհասանելի կամքից, խղճից ու բանականութիւնից, պատմութեան առարկայական ու ենթատեղական ակտիվ գործակցութեան մէջ եւ դրուականը այն անասարկուակի յազմանի, որ պիտի աներ աշխատաւոր մարդկութիւնը թէ ընտրութեան կոյր ակտերի եւ թէ հասարակութեան մէջ զարեւով թագաւորող սարկութեան ու անարդարութեան դէմ:

Մ Ե Ն Մ Ե Դ - Ա Լ Ի Ի Թ Ռ Ի Չ Բ Ը

Արխիալի անվկայանք են սեղի ունենում Պարսկաստան: Հեռագիրը ծանուցանում է վերջին պահուն, որ ճափկին Շահը զայգապի մեկ է եկելը, հաւանի է իր շուրջ նախատարիք թիւրեմ ցեղերը եւ պատասուում է յես անակն բնակչակական իր բարք:

Անվկայար մեծ իրաւագնում է յարուցանում դիւանագիական օրգանների մէջ, որ Մաւաղական միժնաւոյց արդէն ծանր հոսել է պատանում: Պարսիք կառավարութիւնը եւ արեւմեան գնակ մա. մալք անմիայնակ պատասխանուան հույակեցնեմ... Շուրջիցիման կառավարութիւնը: Մենեղ-Ալին գեւում է վերջինի նախորդեան ակց. ցարիզը պատասուել էր թոյլ չի սալ ցրան՝ նոր դաւեր սարելու անանագրական ակտիվ դէմ, բայց ո՞վ կը հաւատար Պերսերիցի, Մակակցիների անկեղծութեան, որոնց սեկաննն է՝ վերակացման օտեմը բնակչակական հարաւային եւ արեւելեան անհունները վրայ...

Այսպէս թէ այնպէս, Պարսկաստանը ծանր անցերի նախորդակում է եւ ո՞վ գիտէ, ինչ դրակին մեկակարար կարող է առաջ գալ այդ վիթրակի ֆաօտ մէջ, որ յարգարան անբնականութեան հետ գրոն են սալիս անհունը իւրակայանք, աւարաւու ընդդէմը, որ ամբողջ երկրի նակասագիրը կալում է մի Սպէնարից, մի փառասնէ, եւ անկարող ակամեփութեց, որ ընդդեմ է փոխանակի իր նակիցին յիսպոնակական զարեւոյցներ, որ ընդդեմակամ օտեմաներով:

Եւ թում է թէ... ամեն բան նորէն պիտի սկսել: 'Նոր ճգնաժամ, նոր զարարումներ: 'Իրա հետ... արալին միջանօթեան անհուսալիկի ուրականը... 'Կորստ ընել է նեւում յայտարարների ֆաթարի ցեղը՝ ընդդէմ յիսպոնական բնակչակի: Ցամակակ հազարաւոր բանակը գնում է արդէն՝ դիւանարիս Մենեղ-Ալին: Ի՞նչ կը լինի քանի... Ի՞նչ պիտի կը թուէ: Ծոզովրային միլիտանտ ընդմտութիւնը Պարսկաստանի քուստ մայրեւում Աւրպակականում, եւ... մայրաւազմ... Թեւեմում:

Եւրպակական մտակոյ ծանուցանում է, որ մայրաւազմը նորէն յաննում է Եփրեյին: Այդ մարդը, որ մինչեւ օրս փայլուն յաղթանակներով մղել է անհանգիստի, անհասարականաւ աւաւումսի ներս ու նակասարները—նրան յաննում են այժմեան անկեղծութիւն մէջ դարձակ անմեծամիտ պատերձ: 'Սպանդիլ ինքնին—նրան օտեմ եւ կարելի է ասել, երկրի ասանից արաւաւորիւնները—անդորուրթիւնը: Վաղն էլ, անուուտ, կը կոյնն ցրան պատերազմի դուստ: Կը կարողանայ՝ մեր քանակարին ընկերը պատասխան սալ գարեւորին վայրեանի պահանջներին մէջ: Բանասիցի գնակի թիւր քանակ է արդէն 10: 'Իրանի մտնացածներն են: Կան եւ կեղծակի մեկաններ, կիսանցնուանք, լուսնուներ...

Մարալիկի խող է խողում Մենեղ-Ալին, եւ թում է, թէ այս անգամ նա անդունակիւրէն զոն պիտի գնայ իր ընդզային, անասական յանառութեամբ:

Լ Ո Ւ Ի Բ Ե Ր

Թիփլիսեան մի նախակից ֆաղում էմ կեռեակը. 'Տոսլոյակակային դուստ նորէն յեռագրեց: Տեղի կունենայ նաւանորէն օտուայ վերջին: Այդ անկերը ձգողութիւնի նպատակ է օրեան կարելի է երկար փոխել նա կալանաւորներին, որուն արտոնակում են պանկել զոնիային պայաններին մէջ: Բանասիցի գնակի թիւր քանակ է արդէն 10: 'Իրանի մտնացածներն են: Կան եւ կեղծակի մեկաններ, կիսանցնուանք, լուսնուներ...

Մարալաւորութիւնը սեղի կունենայ դուկակը: Այ մի քրքրակից չը պիտի կարողանայ ներս քալակցի: Քճնից պատեմաների նպատանցարիւնը ամանան շունք: Մենեղի զուսակարութիւնը կառավարի Մենակի աւանակին հորեցիցի՝ ցարի կառավարութիւնը կունենալ եւ արաւազող անդունտութիւն այլ արաւակակցակարին դուկին եւ արաւակիկ նուանայտանար, Կովկաս: Մեծաւոր Վարկարիկի նախադանութիւնը դուկին՝ ցրակում է համարում արաւազող խոստրիւներին, ցրակութեան դասակարին: Հայկական սեւ-հարիւրակները եւ օտեմ երազում են սեմին յանհարկակցիցի՝ կալագանի վրայ: Կարծում են, որ կառավարութիւնը անարդարութեամբ է փաւում բանագրակցիցի նեւ: Եւ չեն իսկ քայցում իրենց ցասումը այլ առիթով...

Երեւանում, լուծն 18-ին սպանեց պոլիցիական խուզարկութեամբ գրեմկայ Ս օ լ է ա ռ օ Վ: Արաւիկները անպայտայած են: